

SISEKAITSEAKADEEMIA

Jüri Eintalu

**FILOSOOFIA
PÕHIKÜSIMUSI**

Tallinn 2005

Õppevahend Sisekaitseakadeemia päästeteenistuse ning maksunduse ja tolli erialade üliõpilastele. On kasutatav ka teistes kõrgkoolides mittefilosoofia erialadel sissejuhatava filosoofia üldkursuse omandamisel, samuti filosoofia probleemide kursuses filosoofia eriala üliõpilastele.

© Sisekaitseakadeemia, 2005

ISBN 9985-67-120-1

Sisekaitseakadeemia
Kase 61 12012 Tallinn
Trükkitud Raber Pluss OÜ, 04.2005

Sisukord

Eessõna.....	4
1. LÜHIÜLEVAADE FILOSOOFIA AJALOOST.....	6
1.1. Eelfilosoofiline traditsioon.....	6
1.2. Tähtsamad filosoofia perioodid.....	7
Antiikfilosoofia (u VI saj ema – V saj maj).....	7
Keskaja filosoofia (u III saj maj – u XV saj maj).....	8
Uusaja filosoofia (u XV saj – XX saj algus).....	9
1.3. Mis on, mida me teame ja mida me mõtleme?.....	11
1.4. Antiikfilosoofia perioodid.....	12
1.5. Filosoofe ja nende õpetusi (kuni XX saj).....	14
2. FILOSOOFIA KLASSIFIKATSIOON.....	16
2.1. Ontoloogia.....	17
“Eksisteerimise” liigid ja tähendused.....	20
Metafüüsika ja füüsika.....	20
2.2. Epistemoloogia.....	21
2.3. Tähendusteeoria.....	22
2.4. Praktiline filosoofia.....	23
3. FILOSOOFIA PEAMISI PROBLEEME.....	25
3.1. Determinism ja taitevabadus.....	25
3.2. <i>Alter ego</i> probleem.....	38
3.3. Välismaailma probleem.....	47
3.4. Teadvuse ja keha probleem.....	56
3.5. Induktsiooniprobleem.....	66
KIRJANDUSVIITED.....	76
Kirjandust edasilugemiseks.....	80

Eessõna

Filosoofiat saab õpetada kahte moodi: *probleemide* kaupa – nagu matemaatikat, vaid vilksamisi viidates ajaloolistele tegelastele; või siis *ajaloolise järgnevusena*. Esimesel juhul ei saa õppija ülevaadet mõttekultuuri arenguloogikast. Teisel juhul jääb õppijale hämaraks filosoofiliste probleemide ja nende lahendusena pakutud teooriate loogiline vahekord. *Hegel* (1770–1831) oli veendunud, et filosoofia on eelkõige mõtte ajalooline areng, protsess. Meie valime aga esimese tee. Käesolev raamat on filosoofiaprobleemide õpik kõrgkoolidele.

Filosoofia käsitlemisel teemade, probleemide ning teooriatena viidatakse ajaloolistele isikutele mitte ajaloolises järjekorras, vaid kui ühe või teise olulise küsimuse või teooria autoritele. Ühe teema puhul viidatakse erinevatele autoritele erinevatest ajastutest. Filosoofide tekstidest loetakse peamiselt vaid olulisi asjassepuutuvaid lõike, tavaliselt kas tudengi emakeeles või siis inglise keeles. Kirjalike tööde sooritamisel võib koguni lubada raamatute kasutamist, sest ei kontrollita ju mitte faktiteadmisi, vaid arusaamist ning oskust mõisteid iseseisvalt kasutada.

Kes soovib filosoofiast tõsisemalt aimu saada, peaks aga kindlasti läbi lugema vähemalt ühe suure filosoofi teose. Õpik üritab vaid anda mõistelist karkassi, millele toetudes õppija saaks edaspidi filosoofide teostega iseseisvalt tutvuda, uppumata kohe alguses.

Siin on vast kohane mainida, et tegu on nn Lääne filosoofia õpikuga, mis kirjutatud pigem nn anglo-ameerika stiilis.

Ma usun, et filosoofia pole jutustav aine ja et filosoofiat (nagu hulgateooriatki) saab õpetada juba algklasside õpilastele. Asjatundja märkab, et olen lihvinud traditsiooniliste mõistete definitsioone, mis mulle uduseina tundusid. Oma käsitluse töötasin aastate jooksul välja peamiselt Estonian Business Schoolis antud üllatavalt edukates loengutes. Ruumipuudusel on õpikust välja jäänud mitmeid teemasid (näiteks universaalid, samuti aja olemus) ja joonised ning tabelid. Õpik sobib 8-loengulise sissejuhatava üldkursuse pidamiseks. Kuid julgesti võib seda

kasutada ka filosoofide koolitamisel, ent siis on ehk kohane lisada teemasid ja kasutada ka teisi õpikuid.

Enamus eestikeelseid filosoofiaõpikuid on kas filosoofia ajaloo õpikud või siis alfabeetilised sõnaraamatud. Eestikeelseks filosoofia probleemide õpikuks on Indrek Meose *Filosoofia põhiprobleemid* (1998), mis on aga mõeldud gümnaasiumeile.

Probleemide õpikuna sobiks Uku Masingu poolt tõlgitud Joadi raamat *Sissejuhatus filosoofiasse* (1996), mis aga on algajale raskepärane ega sisalda kõiki vajalikke teemasid.

Abimaterjalina sobib kasutada Blacburni *Oxfordi filosoofialeksikoni* (2002). Seevastu sovetiajal väljaantud filosoofialeksikonidest tuleks hoiduda.

Mõnevõrra võib abiks olla Saarineni õpik *Symposium* (2003), mis sobib gümnaasiumeile.

Internetist soovitan Stanfordi Ülikooli ingliskeelse filosoofia internetientsüklopeedia aadressi

<http://plato.stanford.edu/archives/win1999/contents.html>

Filosoofia probleemide klassikaliseks õpikuks on Russelli ingliskeelne aegumatu *The Problems of Philosophy* (1959), mis ilmus 1912 ja millest hiljem on ilmunud palju kordustrukke (sama autor on avaldanud ka kuulsa ja suurepärase õpiku filosoofia ajaloost). Ent sellest hõlpsasti loetavast raamatust puuduvad mõned olulised teemad, näiteks semantika.

Mitmed tõsised raamatud on ilmunud, ka hiljuti, pealkirjade all nagu näiteks *The Fundamental Questions of Philosophy* – sobides filosoofide koolitamiseks. Ent algajale või lihtsalt huvilistele soovitan USA ülikoolides populaarset Popkini ja Strolli õpikut *Philosophy Made Simple* (1993). Selle hilisemad trükid on välja andnud kirjastus Made Simple Books pealkirja all *Philosophy*.

Kõik kreeka keelsed väljendid on käesolevas õpikus kirjutatud ladina tähtedega.¹

---

¹ Kriitilised märkused palun saata aadressil Jyri.Eintalu@sisekaitse.ee

1. LÜHIÜLEVAADE FILOSOOFIA AJALOOST

Kuigi käesolev õpik on pühendatud filosoofia probleemidele, on sissejuhatav ülevaade filosoofia ajaloost ka meile abiks. Õppija võiks ka iseseisvalt lugeda mõnda filosoofia ajaloo õpikut.

Lääne filosoofia sündis antiikajal, umbes VI sajandil emal, Kreeka kolooniates Vahemere kaldail ja saartel. Sõna “filosoofia” on pärit kreeka keelest. Ladina tähtedega kirjutatult:

philos – armastus,

sophia – tarkus.

Seega esialgselt tähendas “filosoofia” tarkusearmastust.

Me uurime siin vaid Lääne filosoofiat. Ida filosoofia on aga veelgi vanem. Tavaliselt peetakse selle all silmas India filosoofiat ja Hiina filosoofiat. Ida filosoofilistest koolkondadest mainigem budismi, konfutsionismi ja taoismi.

Ajalugu jaotatakse suuremateks ajalooperioodideks, nagu: antiikaeg, keskaeg, uusaeg ja kaasaeg. Ka filosoofia ajalugu jaotatakse sarnasteks perioodideks: antiikfilosoofia, keskaja filosoofia, uusaja filosoofia ja kaasaaja filosoofia. Ent alati ei ühti filosoofiliste perioodide algused ja lõpud vastavate ajalooperioodide alguste ja lõppudega. Keskaja alguseks loetakse V sajandit maj, kuid keskaja filosoofia alguseks nimetatakse mõnikord koguni II sajandit maj – sest esimesed suured kristlikud mõttesüsteemid kujunesid välja juba enne Rooma Impeeriumi langemist.

Miks öeldakse, et filosoofia tekkis just VI sajandil emal – ja mitte varem ega hiljem? Selline vaidlus võib alguse saada filosoofilisest küsimusest: “Mida on kohane nimetada filosoofiaks?” Sama küsimusega on tegemist siis, kui keegi väidab, et nn “Ida filosoofia” polegi filosoofia (nn “europotsentristlik” vaade) või et nn “Lääne filosoofia” polegi filosoofia (nn “asiotsentristlik” vaade). Meie siin filosoofiat defineerima ei hakka.

1.1. Eelfilosoofiline traditsioon

Ajastut, mis eelnes filosoofia tekkimisele VI sajandil emal, nimetatakse *eelfilosoofiliseks perioodiks*. Sel ajal küll tegeleti filosoofiliste küsimustega, kuid ebasüsteemaaliselt ja nendele küsimustele anti siis peamiselt müstilisi vastused, viidates näiteks jumalatele omavahelisele võitlusele.

Seitse tarka. Näitena eelfilosoofilisest traditsioonist vaatleme nn “seitset tarka”. Nad tegutsesid VII–VI sajandil emal. Oli mitmeid erinevaid nimekirju seitsmest kõige targemast mehest, nii et kokkuvõttes oli neid mehi pigem 77 kui 7. Need targad said kuulsaks oma tabavate mõtteteadega, mis sarnanevad eesti vanasõnadele. Ent kuigi seitsme tarka ütlused on vanemad eesti vanasõnadest, on nad kohati märksa sügavamõttelisemad. Üks seitsmest targast – *Thales* (u 624–546 emal) – oli ühtlasi ka üks esimesi filosoofe. Tema arvas, et looduse ürgaineks on vesi. Kuid enamuse tarkade ütlustest polenud tänapäevases tähenduses filosoofilised. Pigem väljendasid nad ütlejate elutarkust. Näiteks *Kleobulos* on sõnastanud selliseid elujuhiseid:²

Mõõdukus on parim. Naudingule pane päitsed pähe. Jõuga ära midagi tee. Tülid summuta. Naisega ära tõrele ega ole armastusväärne teiste nähes: esimene on rumaluse märk, teine ogaruse märk. Naine võta võrdsete seast, muidu, kui võtad nende seast, kes on sinust kõrgemal, ei saa sa mitte sugulasi, vaid ülemusi. Jõukuses ära raiska, puuduses ära end alanda. Naljade üle ära teravalt naera, muidu saab naerualusest sinu vaenlane.

1.2. Tähtsamad filosoofia perioodid

Antiikfilosoofia (u VI saj emal – V saj maj)

Hõlmab Antiik-Kreeka ja hiljem Rooma Impeeriumi ajastut. Umbes tuhandeaastane periood. Valdavalt kreeklaste filosoofia, mis hiljem levis ka Rooma Impeeriumis.

Tähtsamad filosoofid: *Platon* (428–347 emal) ja *Aristoteles* (384–322 emal).

V sajandil langes Rooma Impeerium ja algas keskaeg. Ühtlasi oli see antiikfilosoofia lõpuks: ristiusk muutus kohustuslikuks maailmavaateks, filosoofia koolid aeti laiali. *Skeptikuid* (kahtleja id) – antiikfilosoofia koolkonda – pidasid kristlikud mõtlejad enda põhimõttelisteks vaenlasteks.

Antiikfilosoofia lähtus eelkõige *mõistusest*, mida asetati nii usu kui ka meelelise näivuse vastu. Mitmed filosoofid hukati, müüdi orjaks või aeti maalt välja nende kriitilise suhtumise pärast erinevatesse religioonidesse.

---

² Autori tõlge Diels 1922 venekeelsest väljaandest.

Kogu hilisemat filosoofiat on peetud antiikfilosoofia edasiarenduseks. Mõned on koguni leidnud, et hilisem filosoofia piirdub ääremärkustega Platoni teostele. Tõepoolest: enamuse filosoofia probleeme, ideid ja meetodeid on pärit juba antiikajast. Kuid kindlasti andis isegi keskaeg filosoofiale uusi pöördeid. Nii näiteks oli kristlikus filosoofias tähtis roll *vaba tahte* mõistel, mis antiikfilosoofias märgatavat rõhutamist ei leidnud.

Keskaja filosoofia (u III saj maj – u XV saj maj)

Nimetatakse ka kristlikuks või katoliiklikuks filosoofiaks. Üle tuhandeaastane periood.

Ristiust lähtuv filosoofia. Keskajal nimetati filosoofiat *teoloogia* (jumalaõpetuse) teenriks ja peeti enesestmõistetavaks lähtuda *dogmadest* – usulistest põhitõdedest, milles kahtlemine oli välistatud. Filosoofi ülesandeks oli nähtavat maailma ja usudogmasid kooskõllaliselt käsitleda.

Kui filosoofia põhitunnuseks pidada *kriitilisust*, siis keskaegne mõte polnud filosoofia. *Usku* peeti mõistusest kõrgemaks. Seda veendumust väljendati näiteks ütlustega: “Usun, sest see on absurdne” või “Usu selleks, et mõista, mitte vastupidi.”

Tähtsamad filosoofid: *Augustinus Aurelius* (354–430). Sünteesis ristiusku Platoni õpetuse mõnede joontega. Kritiseeris skeptikuid. Mõtiskles aja olemuse üle. *Aquino Thomas* (1224–1274). Skolastik. Sünteesis ristiusku Aristotelese õpetusega. Püüdis lepitada mõistust ja usku. Esitas Jumala olemasolu tõestusi.

Keskaja filosoofias oli tähtis roll *revelatsioonismil* ehk *ilmutustõe teoorial*. Viimase järgi ei suuda inimese mõistus iseseisvalt tähtsate tõdedeni jõuda. Kuid Jumal teatab inimestele neid tõdesid. Ta teeb seda *ilmutuses*, rääkides inimestele nende keeles. *Tunnistajad* kirjutavad räägitu üles. Hiljem tuleb üleskirjutatut tõena võtta. Kuid sellist püha teksti tuleb õigesti mõista. Siit filosoofia üks ülesanne: aidata õigesti *tõlgendada* jumalasõna.

Skolastika. See nimetus tuleneb ladinakeelsest sõnast *schola* (kool). Skolastika oli *koolitarkade* õpetus. Keskaja teisel poolel oli välja kujunenud domineeriv, ainuõigeks peetav õpetus, mille põhijooni ei tohtinud muuta. Filosoferimine seisnes juurdunud käsitluse edasiõpetamises ja vaidlemises detailide üle. Skolastikat iseloomustab

lähjumine traditsioonist ja autoriteetidest, samuti elav arutelu nüansside üle traditsiooniliste või autoriteetsete tekstide tõlgendamisel.

Uusaja filosoofia (u XV saj – XX saj algus)

A) Epistemoloogia

Uusaja üheks tähtsaks jooneks on *teaduse* ja *tehnika* tormiline areng, millega kaasnes kiriku mõju kahanemine. Sellal kui teadlased kiiresti uusi teadmisi saavutasid, hakkasid filosoofid aga tundma huvi selle vastu, mis on teadmine ja kuidas teadmisi peaks hankima. Siit *tunnetusteooria* (*epistemoloogia*) tähtis roll selle ajastu filosoofias.

Descartes (1596–1650) sooritas filosoofias pöörde tunnetusteooriale. Alates temast sai heaks tooniks iga seisukoha puhul esmalt küsida: “Kust me selle seisukoha õigsust teame?”

Tunnetusteooria jagunes kaheks suureks vooluks: *empirismiks* ja *ratsionalismiks*.

Empiristid rõhutasid *kogemuse* rolli teadmiste hankimisel. Nende põhiprintsiip: “Oma silm on kuningas.” Enamus empiriste kõnelesid inglise keelt, mistõttu räägitakse ka inglise empirismist.

Tähtsamaid empiriste: *F. Bacon*; *J. Locke*; *D. Hume*; *J. S. Mill*.

Ratsionalistid rõhutasid *mõistuse* rolli teadmiste hankimisel. Enamus ratsionaliste olid mandri-euroopa filosoofid, kes olid matemaatikud. Matemaatikuile tundus ratsionalism loomulikuna, sest matemaatilised teadmised (näiteks, et $2 + 2 = 4$) näivad olevat puhtmõistuslikud.

Tähtsamaid ratsionaliste: *Descartes*; *Leibniz*; *Kant*.

Nii empiristid kui ratsionalistid ründasid traditsioone, autoriteete ja religiooni. Uusaegse tunnetusteooria järgi saadakse teadmisi mitte vanadest raamatutest (Piiblist või antiikfilosoofide teostest), vaid maailma uurides ja mõteldes.

B) Saksa klassikaline filosoofia

Eraldi tähtis peatükk uusaja filosoofia ajaloos. Nimetatakse ka Saksa klassikaliseks *idealismiks*. Ratsionalistlik suund *tunnetusteoorias* arenes edasi, kasvades mõistuse esmasuse tunnistamiseks *olemisõpetuses*. Idealism on selline olemisõpetus, mille järgi kõik olev on puhtalt vaimse loomusega. Idealistid eitavad kehade (aine, aatomite) olemasolu, pidades seda pelgaks näivuseks.

Tähtsamad esindajad: *Kant* (1724–1804) – Saksa klassikalise filosoofia pearajaja; *Fichte*; *Schelling*; *Hegel* (1770–1831).

Hegeli õpetuses on *maailmavaim* ainus olemasolev. Maailmavaimu ainsaks tegevuseks on mõtlemine. Mõtelda on tal ainult iseendast. Iseenda uurimise käigus ta areneb. *Ajalooline areng* on Hegeli õpetuse üks tähtsaim põhimõte. Areng toimub “dialektiliselt” – vastuolude ületamise kaudu. Hegeli õpetus on *holistlik*: selles õpetuses ei ole tervik osade summa. Tervikut ei saa määratleda tema osade kaudu. Vastupidi: tervik määrab oma osad. Tervik on ka tähtsam kui tema osad. Üksikud inimesed oma mõtlemises ainult osalevad maailmavaimus. Terviku areng nõuab vastuolude ületamist, milleks ühiskonna puhul on loomulikuks teeks sõda. Terviku arengu nimel võib osasid ohverdada. Riigiõpetuses viis see seisukohale, et ideed ja tugev vaim on määravad, et riik on tähtsam kui inimesed, et arengu nimel võib ja tuleb tuua inimohvreid. Hegeli õpetuse tumedamast poolest lähtus kommunistliku ideoloogia rajaja Marx, eitades küll Hegeli idealismi.

XX sajandi filosoofia

Üheks määravaks teguriks XX sajandi filosoofiale oli *teadus* ja *tehnika*.

Pragmatism (XIX saj lõpp – XX saj algus) hindas kõike praktilise kasu seisukohalt. Tunnetusteoorias ei tunnistanud teadusteooriate õigsust, vaid ainult nende kasulikkust. Newtoni füüsikateooria olevat “õige” vaid sedavõrd, kui võrd temast lähtumine on praktikas kasulik.

Tähtsamad pragmatistid: *Peirce*; *William James*; *Dewey*.

Neopositivism (hiilgeaeg u 1922–1960) lähtus teadusest, empirismist ja kaasaegsest loogikast.

Tähtsamad neopositivistid: *Carnap*; *Hempel*.

XX sajandi filosoofia teiseks eripäraks on aga olnud suur rõhuasetus *keelele*. *Keelefilosoofia* oligi selle sajandi üks võimsamaid suundi filosoofias. Põhiküsimus: Mis on keel, milles me räägime ja mõtleme? Samuti: Mis teeb asjade nimetamise ja informatsiooni vahetamise võimalikuks?

Keelefilosoofia jagunes ligikaudu kaheks põhisuunaks:

Loogilise analüüsi filosoofia ehk *analüütiline filosoofia*. Ideaaliks luua loogiliselt täiuslik keel, milles lause grammatiline ülesehitus ühtiks lause mõtte loogilise ülesehitusega. Selle suuna rajajad: *Russell*; *varane Wittgenstein* (tema teos *Tractatus* aastast 1922). Analüütikud (ja

neopositivistid) ei pretendeeri sellele, et esitada õigeid teooriaid maailma kohta. Nad hoopiski analüüsivad erinevate selliste maailma kirjeldada püüdvate teooriate loogilist struktuuri. Eesmärgiks on selliseid teooriaid selgitada, täpsustada või kritiseerida.

Lingvistiline filosoofia. Ideaaliks meie loomulik kõnekeel. Selle suuna tähtsaim esindaja: *hiline Wittgenstein* (tema teos *Filosoofilised uurimused* aastast 1953).

Väga tähtis koht keelefilosoofias on *tähendusteoorial* (ingl k: *theory of meaning*) ehk *semantikal*. Siin on põhiküsimuseks: Mida sõnad, fraasid ja laused tegelikult tähendavad? Milline on nende mõte? Samuti: Millised laused on mõtestatud ja millised mitte? Vaid mõtestatud laused saavad olla tõesed või väärad, mida aga ei saa olla tähenduseta laused või häälightsused.

Frege (1848–1925) sooritas filosoofias pöörde tähendusteooriale. Frege järgi ei saa me vastata tunnetusteoreetilistele küsimustele, kuni me pole eelnevalt vastanud tähendusteooria küsimustele. St kuni ma ei tea, mida teatud lause tegelikult tähendab, seni ei saa ma hakata üldse uurimagi, kas see lause on õige või mitte, ja kuidas ma peaksin seda teada saama.

Kõik nimetatud filosoofilised suunad XX sajandi filosoofias olid omavahel keeruliselt põimunud. Lisaks sellele iseloomustas XX sajandi filosoofiat erinevate koolkondade rohkus ja kirevus. Nii võis siin kohata *dialektilist materialismi* (marksistide ametlik filosoofia), mis jaatas teadust ja eitas usku; religioosset *neotomismi* (Aquino Thomase kaasaegsed järgijad, katoliiklaste ametlik filosoofia); teaduselembeseid *neopositiviste*, kes pidasid väidet Jumala olemasolust mitte tõeseks ega vääraks, vaid mõttetuks, ja hindasid ka marksistide teooriat mõttetuks; lõpuks aga *eksistentsialistide* seast mõningaid selliseid, kes ei pidanud lugu ei religioonist ega teadusest. Eksistentsialismi mõistis Vatikan hukka.

1.3. Mis on, mida me teame ja mida me mõtleme?

Üks katse püüda filosoofilisi ajastuid ligikaudselt iseloomustada on järgmine:

Antiikaeg ja keskaeg – lähtuti erinevatest ettekujutustest selle kohta, *mis on olemas*. Nii lähtusid keskaegsed filosoofid ettekujutusest, et

Jumal on olemas.

Uusaeg – alustati mõtlemist küsimusega *Mida me teame?* Peeti halvaks tooniks eeldada asju, mida pole võimalik tõestada. Pöörde sellele suunale sooritas *Descartes*. Keskaegse eelduse “Jumal on olemas” asemele astus küsimus

Kust me teame, kas Jumal on olemas?

XX sajand – alustati filosoferimist küsimusega *Mida me mõtleme? Mida meie laused tegelikult tähendavad?* Kuni me veel aru ei saa, mida meie lause täpselt tähendab, ei saa me ka välja selgitada, kas see lause on õige. Pöörde sellele suunale sooritas *Frege* XIX saj lõpul. Küsimuse “Kust me teame, kas Jumal on olemas?” asemele astus küsimus

Mida tähendab lause “Jumal on olemas.”?

Mida täpselt on siin silmas peetud “Jumala” all? Kas ülimalt täiuslikku olendit? Mis mõttes “ülimalt täiuslikku”? Mida tähendab siin “on olemas”? Kas kehalist olemasolu? Kehasid saab käega katsuda. Või mõttelist olemasolu? Näiteks arvu 3 ei saa katsuda, küll aga saab mõtelda. Või mingit kolmandat “olemasolu”?

1.4. Antiikfilosoofia perioodid

Antiikfilosoofia jaotatakse kolmeks perioodiks: *eeslookraatikud* (ehk *varane periood*); *klassikud*; ja *hellenistlik periood* (ehk *klassikajärgne periood*).

Eelsokraatikud. – Filosoofid, kes elasid ja tegutsesid enne *Sokrates* (470–399 em).

Tegutseti mitte Kreeka emamaal, vaid Vahemere kolooniates (näiteks Sitsiilias). Vähe kirjutati üles ja vähe on neist teada või nende kirjutistest säilinud.

Tegeleti *kosmoloogiliste* küsimustega. Põhiküsimus: Mis on universum? Millest maailm koosneb, kuidas ja millest on ta tekkinud? Selle küsimusega tegelejaid nimetati ka *füüsikuteks*. Otsiti *arhe*’d – ürgalget või algainet, millest kõik koosneb ja on alguse saanud. Kelle arvates oli neid algeid üks, kelle arvates 4, kelle arvates lõpmatult palju. Üks ütles, et kõik on vesi, teine, et kõik on tuli. Kolmas, et kõik koosneb õhust, tulest, maast ja veest. Jne.

Klassikud. *Sokrates* (470–399 em), tema tähtsaim õpilane *Platon* (428–347 em) ja Platoni tähtsaim õpilane *Aristoteles* (384–322 em).

Klassikute hulka arvatakse mõnikord ka *Demokritos* (u 460–370 eaa), kes vastas kosmoloogilistele küsimustele teooriaga, mille järgi kõik koosneb jagamatutest osakestest – *aatomitest* –, mis liiguvad tühjas ruumis. Kuid klassika ajajärgu filosoofia põhitunnuseks oli see, et pöörati vähem tähelepanu inimest ümbritsevale maailmale ja uuriti selle asemel inimest ja ühiskonda. Tähtsamad filosoofid tegutsesid siin peamiselt Kreeka emamaal, eelkõige Ateena linnas.

Sokrates midagi üles ei kirjutanud. Sokratese üks põhiküsimusi: “Mis on õiglus?”

Platon kirjutas palju, enamus tema teoseid ei läinud kaduma ega hävinud. Põhilised teadmised Sokratese ja eelsokraatikute kohta pärinevadki Platoni kirjutistest. Platoni puhul on tähtsaim tema *ideedeõpetus*. Tähtsaim teos: *Politeia* (ehk *Riik*).

Aristoteles oli Platoniga võrreldes rohkem teadlane ja vähem filosoof. Aristoteelse üheks suureks panuseks mõttearengusse oli tema *loogika* – teadus mõttejärgelustest. Aristoteelse tekste on palju ja enamus neist on järeltulevatele põlvkondadele säilinud.

Sofistid. Sokratese, Platoni ja Aristoteelse õpetused kujunesid võitluses *sofistide* vaadetega. Sofistid (ehk “targad”) õpetasid, et kõik asjad (või mõned tähtsad nagu moraal) on *suhtelised* ja sõltuvad vaatajast ning vaatenurgast. Hiljem sai see vaade ladinakeelse nimetuse *relativism*.

Klassikajärgne periood. Seda nimetatakse mõnikord ka hellenistlikuks perioodiks. Suur osa sellest perioodist langeb Rooma Impeeriumi ajastusse. Rooma riigis hellenid ehk kreeklased maailma küll ei valitsenud, ent kreeka filosoofia ja kultuur võitsid uusi maid ja pooldajaid.

Rooma Impeeriumis, erinevalt Kreeka väikestest linnriikidest *polistest*, oli tsentraalne juhtimine ja valitsemine ning üksikisikul ja isegi tervetel rahvastel oli vähe poliitilist mõju. Domineerivaks sai *elufilosoofia*, eelkõige maailmaga passiivse leppimise meeoleolu. Selle ilmeks näiteks oli *stoikute* õpetus, mille järgi tarkus seisneb saatusega leppimises.

Seda perioodi ilmestas ka hiliste *skeptikute* ehk *kahtlejate* filosoofia. Skeptikud kahtlesid nii usus kui ka kõikides varasemates filosoofilistes õpetustes.

1.5. Filosoofe ja nende õpetusi (kuni XX saj)

Platon (428/427–348/347 ema). *Ideedeõpetus*. Maailm koosneb kahest valdkonnast – asjadest ja ideedest. Asjade maailma tunnetame meeltega, ideede maailma mõistusega. Asjade maailma kohta ei ole meil kindlaid teadmisi, on vaid ekslikud arvamused. Ideede maailma kohta saavad meil olla kindlad teadmised. Asjad on täiuslike ideede ebatäiuslikud koopiad. Inimese hing on enne inimese sündimist ideesid kaenud. Asjade vaatamisel meenuvad asjade originaalid – ideed. Tunnetuse eesmärk ongi jõuda ideedeni. Ideed on täiuslikud, igavesed ja muutumatud, kõigi jaoks ühesugused. See välistab relativismi.

Aristoteles (384–322 ema). Rajas muuhulgas oma *loogika*. Selle põhiseadused: samasuse seadus, välistatud kolmanda seadus, vasturääkivuse seadus. Järeldamise reegliteks on *süllogismid*. Järeldamine kulgeb üldiselt üksikule ja on tõsikindel.

Augustinus Aurelius (354–430 ema). Õpetus subjektiivsest ajast. Skeptitsismi vääramine.

Aquino Thomas (1225–1274). *Jumalatõestused*.

Francis Bacon (1561–1626). *Empirism*. *Saientism* (teaduse-kultus). Õpetus *iidolitest* – inimtunnetust eksitavatest teguritest. *Eksperimendi* (katse) ja passiivse vaatluse eristus.

Rene Descartes (1596–1650). *Ratsionalism*. Püstitas eesmärgi rajada teadmine kindlale alusele. Metoodiline kahtlemine: jõudmaks tõe, tuleb esmalt kahelda kõigis senistes arvamustes. Mida me teame esmakindlalt? *Evidentsed* (silmnähtavad) tõed. *Cogito, ergo sum* (Mõtlen, järelkult olen olemas.). Alates Descartesist sai filosoofias keskseks *tunnetusprobleem*.

David Hume (1711–1776). *Empirism*. Käsitles *induktsiooni-probleemi* (ehk “Hume’i probleemi”). Mis alust on meil arvata, et senipüsinud korrapära püsib ka tulevikus? Andis sellele küsimusele negatiivse vastuse: meil ei ole võimalik teada ei tulevikku ega ka loodusseadusi (“Hume’i skeptitsism”). Viis oma loogilise järjekindlusega empirismi tupikusse.

Immanuel Kant (1724–1804). Püüdis lahendada Hume’i probleemi. Eeldas, et loodusseadused on olemas, et nad on üldkehtivad ja paratamatud, et inimene teab neid tõsikindlalt.

Kui inimene saaks teadmisi vaid vaatluslikult, nagu eeldavad empiristid, poleks eeldatu võimalik. Kant lahendas oma probleemi, eeldades

aprioorseid teadmisi: inimene teab loodusseadusi kogemusest sõltumatult, puhtmõistuslikult.

Et seda väidet usutavaks muuta, esitas Kant teooria, mille järgi *aeg*, *ruum* ja *põhjuslikkus* on *inimese teadvuse vormid*. Kanti teooriast sai arengutõuke *Saksa klassikaline idealism*. Kui Kant ise veel eeldas väljaspool teadvust asetseva “*asja iseeneses*” olemasolu, siis Hegeli õpetuse järgi ongi olemas vaid maailmavaim.

Hegel (1770–1831). Õpetus *maailmavaimust* ja selle ajaloolisest, *dialektilisest* arengust enesetunnetuse ja vastuolude ületamise kaudu.

Gottlob Frege (1848–1925). Üks kaasaegse loogika rajajaid. Tööd matemaatika ja loogika filosoofiast. Püüdis matemaatikat taandada loogikale (*logitsism*). Rakendas oma ideid ka kõnekeelele. Alates Fregest sai filosoofias tooniandvaks *tähendusteooria*. Eristas *tähendust* ja *osutust*. Mis erinevus on väidatel “ $4 = 4$ ” ja “ $2 + 2 = 4$ ” ? – Fraasid “4” ja “ $2 + 2$ ” osutavad samale asjale, kuid erinevalt – neil on erinev tähendus. Fraasid “*Õhtutäht*” ja “*Ehatäht*” osutavad mõlemad planeet Veenusele, kuid erinevalt, omades erinevat tähendust.

Kirjandust filosoofia ajaloost

Kunzman jt (2004) *A ja O. Taskuteatmik. Filosoofia*. (– Kontinentaalses stiilis, sisaldab ka Ida filosoofiat.)

Künnapas (1992) *Suured mõtlejad*. (– Sobib kasutada teatmikuna: raamatu lõpus on aineregister.)

Meos (1994) *Lisalugemist filosoofia ajaloost*. (– Sissejuhatus algajale, sisaldab ka filosoofide endi tekstilõike.)

Saarinen (1996) *Läänemaise filosoofia ajalugu*. (– Kerge sissejuhatus algajale. Jätab välja XX sajandi filosoofid.)

Salumaa (1992–1997) *Filosoofia ajalugu*. (– Väga põhjalik. Ei jõua XX sajandisse. Eriti kasulik on I osa *Antiikfilosoofia*.)

Descartes (1999) *Arutus meetodist*. (– Klassikaline hõlpsastiloetav filosoofi tekst, I–IV osas sooritatakse pööre epistemoloogiale.)

Frege (1999) “Tähendusest ja osutusest.” (– Raskepärane tähendusteooriat rajanud tekst.)

2. FILOSOOFIA KLASSIFIKATSIOON

Ontoloogia; epistemoloogia; semantika; praktiline filosoofia (esteetika, eetika, poliitfilosoofia jms)

Traditsiooniliselt jaotatakse filosoofia ontoloogiaks, epistemoloogiaks ja praktiliseks filosoofiaks. Ent keelefilosoofia esiletõus XX sajandil tõi ilmsiks, et eraldi tuleks välja tuua ka keelefilosoofia haru semantika ehk tähendusteooria. Seetõttu klassifitseerime filosoofilised teemad järgnevalt:

- *ontoloogia;*
- *epistemoloogia;*
- *semantika;*
- *praktiline filosoofia.*

Ontoloogia – on olemisõpetus. Põhiküsimus: Mis on olemas?

Epistemoloogia – on tunnetusteooria. Põhiküsimused: Mis on teadmine? ja Mida me teame?

Semantika – on tähendusteooria. Põhiküsimused: Mida tähendab väljend X? ja Millistel tingimustel on märkidel tähendus ja lausetel mõte?

Praktiline filosoofia – praktikas paigutatakse selle sildi alla asjad, mida mujale ei osata panna. Kindlasti sobivad siia aga esteetika, eetika, poliitfilosoofia jne. Oma nime on praktiline filosoofia saanud selle järgi, et siin uuritakse inimest – kellel on eesmärgid, kes teeb otsuseid ning tegutseb; samuti ühiskonda. Uuritav objekt, inimene, omab praktikat. Ent praktiline filosoofia võib inimese tegutsemisega seoses tõstatuvaid küsimusi käsitleda vägagi elukaugelt. Terminoloogilist segadust väljendab asjaolu, et praktilise filosoofia alla liigitatakse eetika, mis omakorda jaotatakse praktiliseks eetikaks ning teoreetiliseks eetikaks. Kui praktilises eetikas keskendutakse mõnele konkreetsemale probleemile, näiteks eutanaasia lubatavuse küsimusele meditsiinieetikas, siis teoreetilise eetika üks põhiküsimusi on Kas üldkehtiv moraal on võimalik?

Filosoofia klassifitseerimisel tuleks ehk eraldi välja tuua ka loogika, mis tegeleb mõttejärelduste reeglitega. Filosoofid ei vaja oma tegevuseks laboratooriume, küll aga kasutavad nad loogilist analüüsi. Russell (1872–1970), loogilise analüüsi filosoofia üks rajajaist, koguni leidis, et

loogiline analüüs ongi ainus mõistlik asi, mida filosoof saab teha. Samas on küsimus loogika olemusest ise filosoofiline probleem, millega tegeleb loogika filosoofia.

Ka igapäevaste asjade üle mõtlemisel on oluline eristada “ontoloogilisi”, “epistemoloogilisi” ja “semantilisi” küsimusi stiilis “Mis on olemas?” (või: “Mis on või juhtus tegelikult?”); “Mida ma tean?”; ja “Mida tähendab väljend X?” Selliste küsimuste omavahel segamini ajamine näitab praktilise mõtlemistehnika puudumist. Nii peaks iga ajakirjanik või jurist eristama küsimusi “Kas Oswald tappis Kennedy?”; “Kas see on tõendatud, et Oswald tappis Kennedy?”; ja “Mida tähendab ‘mõrvar’? Kas Oswaldi võib liigitada mõrvariks?”

Loogiline selgus ja järjekindlus iseloomustab mitte ainult häid filosoofe, vaid on nõutav igal mõtlemisoskust eeldaval tegevusalal.

2.1. Ontoloogia

Ontoloogia on *olemisõpetus*. Ent ontoloogia ei ole õpetus selle kohta, kuidas olla või elada. Filosoofiat, mis käsitleb *inimolemist* ja õpetab, kuidas “päriselt” olla, kutsutakse teise nimega: *eksistentsialism*. Seevastu ontoloogia põhiküsimuseks on:

Mis on olemas?

Sõna “ontoloogia” pärineb kreeka keelest. Väljend “loogia” viitab õpetusele. Väljend “onto” pärineb väljendist *to on*, mis tähendab *olemas olema*.

“Kas minu naabri kass on olemas?” – Seda küsimust ei peeta ontoloogiliseks probleemiks. Filosoofia püüab tegeleda võimalikult *üldiste* küsimustega. Kassi puhul oleks vastavaks ontoloogiliseks küsimuseks pigem näiteks: “Kas teadvusega olendid on olemas?” Seega, et jõuda päris ontoloogiliste probleemideni, tuleb küsimust *Mis on olemas?* täpsustada:

Mis liiki asju on olemas?

Millised on kõige üldisemad olemasolu liigid?

Mis liiki asjad eksisteerivad iseseisvalt, sõltumatult?

Milliste asjade olemasolu üle filosoofid siis tüüpiliselt arutlevad? Fundamentaalselt küsimusteks on siin peetud näiteks neid, mis puudutavad järgmisi mõisteid:

- *mina*;
- *nemad*;
- *välismaailm*;
- *Jumal*;
- *arvud*;
- *propositsioonid*.

Mina

Tavaliselt ei kahtle keegi iseenda olemasolus. Sellest hoolimata on eeldus iseenda olemasolu kohta ontoloogiline eeldus. Tuleb aga täpsustada, et “mina”, millest räägivad siin filosoofid, ei ole mitte *isik* oma teadvuse ja kehaga, vaid *teadvus*, *mõistus*, *vaim* või nn *Ego*. Ontoloogiliseks küsimuseks on seega: “Kas minu mõtlev vaim on olemas?” Iseenda mõtete olemasolu jaatamine ei tähenda veel enda käte ja jalgade olemasolu jaatamist. Tõestuse iseenda olemasolule – tõestuse iseenda jaoks – esitas *Descartes* (1596–1650): “Ma mõtlen, järelkult olen olemas.” Ent mõtlemisest tuleneb siin vaid mõtleva “mina” olemasolu. Sellest ei järeldu keha olemasolu.

Kui küsimus naabri kassi olemasolu kohta oli liialt konkreetne, olemaks ontoloogiline probleem, miks siis küsimust iseenda olemasolu kohta peetakse ontoloogiliseks? – Ehk sellepärast, et *Descartesi* järgi teab igauks kõige kindlamalt ning esimeses järjekorras just iseenda olemasolu.

Nemad

Siin küsib “mina”, kas *teised teadvused* on olemas. Kas mina olen ainukene mõtlev vaim maailmas või mitte? *Solipsist* oleks see, kes usub, et tema ise on ainukene teadvusega olend maailmas.

Välismaailm

“Välismaailma” all peetakse silmas mitte välismaad, vaid kõike seda, mis on väljaspool mõtteid. Kas väljaspool minu (või meie) mõtteid, kujutlusi ja teadvust on miski? Kas kehad on olemas või see ainult näib nii ja olemas on ainult mõtted ja kujutlused? Viimasel seisukohal on *idealism*.

Jumal

Tavaliselt küsivad filosoofid ja teoloogid siin: *Kas on olemas ülimalt täiuslik olend?* või: *Kas on olemas kõige oleva algpõhjus?* Need on religioonifilosoofia küsimused. Jumala olemasolu tõestusi ehk jumala-tõestusi on esitanud näiteks *Anselm Canterburyst* (1033/4–1109).

Arvud

Ma usun, et arvud on olemas. Ent kas arvud eksisteerivad iseseisvalt, sõltumatult? Kui näiteks 2; 3; ja 5 eksisteerivad inimvaimust sõltumatult, siis võisid nad eksisteerida juba enne elu tekkimist Maal. Juba siis kehtis võrdus $2 + 3 = 5$. Kui inimesed õppisid arutama, siis nad avastasid arvud, mitte ei leiutanud neid. Platon (428–347 ema) uskus, et arvud eksisteerivad teatud liiki asjadena, sõltumatult inimvaimust, olles igavesed ja muutumatud. Seda vaadet kutsutakse platonismiks.

Ent teine võimalus oleks mõelda järgnevalt. Arvud on mõistuse toodang ja nende olemasolu sõltub mõistuse olemasolust. Arve põlnud olemas, kui polnud veel ühtegi mõtlevat ja arvatavat olendit. Kui hukkub viimane mõistusega olend, hukkuvad koos tema mõtetega ka arvud. Arvud *leiutati*, mitte ei avastatud. Neid arve, mida keegi pole veel arvanud ega mõelnud, pole veel olemas.

Propositsioonid

Lausel “Vihma sajab” on mõte – ta *väidab*, et asjad on nii ja mitte teisiti. Väide võib olla tõene või ka väär: asjad võivad olla või mitte olla nii nagu väidetud. Sama väite saaks aga esitada ka mõne teise lausega, näiteks ingliskeelse lausega “It’s raining.” Mõte ja tõesustingimused jääksid samaks. Väite mõtet, väitva lause poolt väljendatut nimetataksegi *propositsiooniks*.

Paljud filosoof-loogikud usuvad, et propositsioonid on olemas sõltumata inimesest. Nad on nagu väited, mis eksisteerivad ka siis, kui keegi neid kunagi ei väida. Propositsioon “Napoleon avastas Ameerika” on olemas sõltumata sellest, kas keegi seda propositsiooni kunagi mõtles või mõtleb, seda lausena sõnastab või sõnastab. Isegi siis, kui keegi poleks sellist mõtet, et Napoleon avastas Ameerika, kunagi mõelnud, oleks selle mõtte sisu ikka olemas olnud – ja see mõte oleks olnud väär. Propositsioonide sellise ontoloogia sõnastab *Bolzano* (1781–1848).

Mõned filosoofid aga kinnitavad, et propositsioone pole olemas ja et olemas on vaid laused, mida keegi on tegelikult ütelnud, kirjutanud või mõelnud. Sellisel seisukohal oli *Quine* (1908–2000).

Nüüsi: kas need mõtted, mida keegi pole veel mõelnud, on juba praegu olemas ja me peame need mõtted nõ avastama; või pole neid mõtteid veel olemas ja me peame nad alles looma?

“Eksisteerimise” liigid ja tähendused

Küsimusega “Mis liiki *asju* on olemas?” kaasneb küsimus “Millised on erinevad *olemise* liigid?” Erinevat liiki asjad näivad “olemas olevat” sõna “olemine” erinevates tähendustes. Siit jõuame vastava tähendus-teoreetilise küsimuseni “Mida *tähendab* väljend ‘olemas olema’?”

Kivid on olemas ja neid saab katsuda ning näha; mingil ajal asetsevad nad kusagil, on ajas ja ruumis. Arvud on olemas ja neid saab mõelda ja arvutada, kuid pentsik deks küsida, *kus* on arv 7. Numbritel ei ole ka värvi. Näib nii, et kivid ja arvud “on” erinevates “olemise” tähendustes.

Augustinus Aureliuse (354–430) teoloogias aga eeldatakse, et Jumala eksistents on väljaspool aega ja ruumi. Jumal, kes lõi maailma, pidi looma ka aja ja ruumi. Seetõttu on mõttetu küsida “Kus on Jumal?” – väljaarvatud juhul, kui ta ennast ilmutab. – Kuid vaevalt, et kristlased tahaksid ütelda, et Jumal on pelgalt mõtteobjekt, nagu näiteks arvud. Näib siis nõnda, et kui Jumal on olemas, siis on ta “olemas” selle sõna teistsuguses tähenduses kui seda on kivid või arvud.

Metafüüsika ja füüsika

Sageli on filosoofia õpikutes ontoloogilisi küsimusi käsitletud peatükis “Metafüüsika”. Mõnikord defineeritaksegi “metafüüsika” kui olemis-õpetus. Kuid tavaliselt libisetakse peatselt üle metafüüsika teistsugusele definitsioonile, näiteks sellisele:

Metafüüsika räägib aistitava maailma mitteaistitavatest põhjustest.

Metafüüsika ja ontoloogiaga on küll tihedasti põimunud, ent nad on siiski erinevad asjad. Kui ontoloogiat nimetatakse metafüüsikaks, siis sel põhjusel, et enamus ontoloogilisi küsimusi ja vastuseid neile on metafüüsikalised. Näiteks *materialism* eeldab välismaailma, kehade olemasolu, olles seetõttu metafüüsikaline teooria. Kehad *põhjustavad* seda, et me *midagi* näeme; kuid me ei näe ju neid põhjuseid – kehasid – endid. Me näeme vaid iseenda nägemisaistingute sisu.

Tihti peetakse metafüüsikalisi teooriaid *spekulatiivseiks*, eeldades, et selliseid teooriaid ei saa ei tõestada ega ka ümber lükata.

Filosoofide traditsioonilist terminoloogiat häirib siin aga küsimus: Kas ka kaasaegne füüsika on spekulatiivne metafüüsika? Ilmnevaid nähtuseid seletab ju füüsika, viidates nähtamatutele väikestele osakestele. Footonite, valgusosakeste abil me näeme, ent footonid ise on nähtamatud.

2.2. Epistemoloogia

Epistemoloogia on *tunnetusteooria* ehk *teadmusteooria*. *Episteme* tähendab kreeka keeles *teadmist*. Vene keeles kasutatakse terminit “gnoseoloogia”. Mõeldud on ikka sama asja. Ka nimetus “gnoseoloogia” pärineb kreeka keelest: *gnosis* tähendab *tunnetust*, *teadmist*.

Epistemoloogia põhiküsimused on järgmised:

Mis on teadmine? Mis erinevus on teadmisel ja pelgal uskumusel või arvamusel? Millised on teadmise kriteeriumid? Millised on õiged meetodid teadmiste hankimiseks? Millised on teadmiste allikad? Mida me teame? Mida on üldse võimalik teada?

Epistemoloogia põhisuundadeks on *empirism* ja *ratsionalism*. Teadmiste allikana rõhutavad empiristid *kogemust*, ratsionalistid aga leiavad, et tõsikäindlaid teadmisi pakub vaid *mõistus*.

Seos epistemoloogia ja ontoloogia vahel

Sageli on ontoloogiat seostatud “spekulatiivse” metafüüsikaga, epistemoloogiat aga *kriitilise mõtlemisega*. Kuidas siis epistemoloogia saab ontoloogia suhtes kriitiline olla? – *Descartesi* (1596–1650) jälgedes lähtutakse siin printsüübist, mille järgi

Pole arukas eeldada asjade olemasolu, mille kohta sa ise usud, et nende asjade olemasolu pole võimalik teada või kindlaks teha.

Seos epistemoloogia ja tähendusteooria vahel

Igas epistemoloogilises teoorias tuleks fikseerida sõna “teadmine” tähendus.

Ent tähendusteooria ja epistemoloogia vahel on ka teistpidine seos. Nimelt on mõned tähendusteoreetikud väitnud, et lauseid, mille tõesust või väärust ei saa isegi põhimõtteliselt kindlaks teha, tuleb lugeda mõttetuiks. Sellised tähendusteoreetikud ei piirdu metafüüsikaliste väidete tunnistamisega spekulatiivseiks. Nad lisavad, et need spekulatiivsed väited on *mõttetud*.

XX sajandi *neopositivistide* üheks lemmikväljendiks oligi “mõttetu metafüüsika”. Näiteks väidet Jumala olemasolu kohta peeti ei tõeseks ega vääraks, vaid mõttetuks.

Skeptitsism ja agnostitsism

Radikaalsed, äärmuslikud epistemoloogilised teooriad on *skeptitsism* ja *agnostitsism*.

Skeptitsism on kahtlemise filosoofia. *Antiikaja skeptikud* leidsid, et tark inimene kahtleb kõiges. Oma argumentidega püüdsid nad kõiki või teatud tüüpi seisukohti kahtluse alla seada. *Descartes* (1596–1650) aga ei olnud skeptik. Kahtlemist pidas ta vaid teadmiseni jõudmise meetodiks.

Agnostitsism on õpetus, mis *eitab teadmiste võimalikkust*. Tuntuim agnostik oli *Hume* (1711–1776), kelle arvates inimene võib teada ainult iseenda meeltemuljeid. Ka agnostik võib teadmiste eitamist piirata teatud konkreetsetele küsimustele. Tavaliselt peetaksegi “agnostitsismi” all silmas religioonialast agnostitsismi, mille järgi inimesel on võimatu teada, kas Jumal on olemas.

Termin “agnostitsism” on tuletatud kreeka keelest. *Gnosis* on tunnetus ja *a* sõna alguses on eitus. Ent selle termini leiutas alles T. H. Huxley (1825–1895).

Skeptitsism ja *agnostitsism* pole täpselt kattuvad mõisted. Agnostitsism on epistemoloogiline seisukoht, sellal kui skeptitsism viitab psühholoogilistele seisunditele. Mõned antiikskeptikud, näiteks Sextus Empiricus (u III saj maj) kahtlesid ka agnostilistes väidetes.

2.3. Tähendusteooria

Tähendusteooria ehk *semantika* tegeleb sõnade tähendusega (ingl k: *meaning*) või lausete mõttega. Tähendusteooria põhiküsimusteks on:

Mida meie väljendid tegelikult ütlevad? Millistel tingimustel on õige mingit väljendit kasutada? Millistel tingimustel on mingi väljend mõtestatud?

Kaasaegse tähendusteooria rajas *Frege* (1848–1925).

Huvitav on märkida, et *varane Wittgenstein* leidis 1922. a oma teoses *Tractatus* (Wittgenstein 1996), et sõnade tähendusi saab täpselt ja üheselt määratleda. “Lausest aru saada tähendab teada, millega on tegu, juhul kui ta on tõene,” kirjutas ta (*Tractatus*, §4.024).

Ent *hiline Wittgenstein* (teoses *Filosoofilised uurimused* aastast 1953) leidis, et sõnade tähendusi üheselt määratleda ei saa. Pole ka võimalik defineerida lause mõtestatuse piisavaid ja tarvilikke tingimusi. Sõna tähendus on sõna *kasutus* tavalises kõnekeeles. Lausest aru saada tähendab mõista, millal ja kuidas inimesed seda lauset tegelikult kasutavad.

Alati oli Wittgenstein aga arvamusel, et traditsioonilised filosoofilised probleemid on mõttetus. Noorena arvas ta, et sellepärast, et mitte mingid kujuteldavad faktid ei saa vastavaid väiteid kinnitada ega väärata. Enne surma leidis ta aga, et sellepärast, et vastavad laused eksivad meie tavalisele kõnekeelele omase sõnakasutuse vastu.

2.4. Praktiline filosoofia

Eetika

Eetika on *moraaliõpetus*. Põhiküsimusteks on:

Mida inimene peab tegema? Mida ei tohi teha? Millised on inimese kohustused? Mis on õigus? Millised peaksid olema inimese eesmärgid? Millised on tõelised väärtused?

Näiteks küsimus *Kas tappa tohib või ei tohi?* kuulub eetika valdkonda.

Eetika seos teiste probleemidega

Erinevate filosoofiliste probleemide vahel on seosed. Kui olen ühes küsimuses vastu võtnud mingi otsuse, siis pean teistes küsimustes mõningateist seisukohtadest loobuma.

Keegi mõtleb, et tal pole võimalik teada, kas peale tema enda on veel teisigi teadvusega olendeid (epistemoloogiline otsustus). Samas leiab ta, et teadvusega olendeid ei tohi tappa (eetikaalne otsustus). Tema eeldustest järeldeb aga, et ta ei või teada, millal ta oma moraalireegleid rikub.

Esteetika

Esteetika (ingl k: *aesthetics*) on *iluõpetus*. Haakub kunstifilosoofiaga. Põhiküsimus:

Mis on ilu?

Esteetika küsimustest vaatleme *esteetikalise relativismi probleemi*.

Relativism

Relativism on õpetus, mille järgi kõik (või teatud liiki) asjad on *suhtelised*. Relativismi rajasid antiik-kreeka *sofistid*.

Eetikaline relativist leiab, et see on suhteline, kas antud tegu oli kuritegu või mitte. Robin Hood arvab, et ta tegi õigesti: raha oli vaja ja ta võttis sellelt, kellel seda palju oli. Röövitu arvab, et röövel sooritas kuriteo.

Kohtunik arvab seda sama. *Relativist* aga leiab, et nii röövijal kui röövitul on õigus – kuid kummalgi *omast vaatenurgast*. Midagi rohkemat ei saavat ütelda.

Esteetikaline relativism

Esteetikalise relativismi järgi pole ükski asi iseenesest ilus või inetu. Ilu ei ole asja omadus nagu seda on näiteks asja värvus. Pigem on ilu nii öelda vaataja silmades. Mis on ühe jaoks ilus, ei pruugi seda olla teise jaoks. Ilu pole asja omadus, vaid on *seos* või *suhe* asja ja vaataja vahel.

Mis erinevus on *omadusel* ja *seosel* (ehk *relatsioonil* ehk *suhtel*)? Kui Jaan on 185 cm pikk, siis on see Jaani omadus. Kui Jaan tantsib Mariga, siis pole see Jaani omadus, vaid Jaani suhe Marisse. Jaan võiks tantsida ka kellegi teisega.

Asja ilu kui seos asja ja selle vaataja vahel võib muutuda mitmel viisil. Esiteks, kui muutub või vahetub asi, mida vaadatakse. Teiseks, kui muutub või vahetub vaataja.

Relativisti järgi on ebaõige ütelda, et see, kes peab kuulsat kunstiteost koledaks, eksib. Ilu on maitseasi ja ei saa ütelda, et üks maitse on õigem kui teine.

Esteetika üheks probleemiks ongi küsimus: Kas ilu siis on või ei ole suhteline?

Poliitfilosoofia

Poliitfilosoofia põimub eetika küsimustega. Poliitfilosoofia küsimusteks on:

Mis on riik? Milline riik peaks olema? Milline on indiviidi vabaduse ja riigivõimu optimaalne vahekord? Kes peaks valitsema? Jne.

Äärmuslikuks teooriaks on siin *anarhism*. *Arche* tähendab kreeka keeli muuhulgas korda. A sõna alguses on eitus. Etümoloogiliselt (sõnaajalooliselt) on anarhism seega kordaeitav maailmavaade. Anarhistid eitavad riigivõimu põhjendatust. Riigid kujunesid küll ajalooliselt, ent anarhistide arvates pole nende olemasolule mingit mõistuslikku õigustust.

Kirjandust

Blackburn (2002) *Oxfordi filosoofialeksikon*.

Carnap (1998) "Empirism, semantika ja ontoloogia."

Danto (2000) *Ühendused maailmaga: Filosoofia põhimõisted*.

Künnapas (1992) *Suured Mõtled*.

Meos (1998) *Filosoofia põhiprobleemid*.

Mitchell (1999) *Roots of Wisdom*.

Popkin & Stroll (1993) *Philosophy Made Simple*.

Russell (1959) *The Problems of Philosophy*.

Vesey & Foulkes (1999) *Unwin Hyman Dictionary of Philosophy*.

3. FILOSOOFIA PEAMISI PROBLEEME

Determinismi ja tahtevabaduse probleem; "alter ego" probleem; välismaailma probleem; teadvuse ja keha probleem; induktsiooni-probleem

3.1. Determinism ja tahtevabadus

Determineeritus

Determineeritus on *ettemääratus*. Kui mingi sündmus on *determineeritud*, siis on see sündmus ette määratud. Kui mõni minevikusündmus oli *determineeritud*, siis ei saanud see sündmus toimuda teisiti, kui ta toimus. Ta ei saanud ka ära jääda. Tema toimumine oli *paratamatu*, *vältimatu*. Kui mõni tulevikusündmus on *determineeritud*, siis see sündmus peab toimuma. Ei ole võimalik, et ta ei toimuks.

Tavaliselt me eeldame, et mõned asjad on *determineeritud* ja mõned asjad mitte. Näiteks eeldame me, et kui ma aknast välja astun, siis hakkab ma langema ülevalt allapoole. Me eeldame teatud looduseadusi ja usume, et teatud olukordades toimuvad teatud asjad vältimatult. Samas me usume, et paljud asjad ei ole *determineeritud*. Näiteks eeldame me, et ma võiksin toast väljuda ka ukse kaudu.

Tavaliselt me usume, et füüsikalised protsessid on determineeritud, sellal kui inimeste käitumine ei ole seda või on determineeritud vähemal määral.

Mõnede inimlike tegutsemiste kohta me arvame, et need on determineeritud. Siis räägime näiteks psühholoogilistest seaduspärasustest. Kui puhkeb tulekahi ja toast pole võimalik väljuda ukse kaudu, siis püütakse väljuda akna kaudu.

Ent oma igapäevastes uskumustes ei arva me, et *kõik* inimlikud käitumised on determineeritud. Õigupoolest ei ütle me, et tegemist on inimese *otsuse* või *teoga*, kui vastav käitumine on meie arvates determineeritud. Nii räägime me küll *refleksidest*, kuid ei nimeta neid tegudeks. Kui arst lööb mulle haamrikesega vastu põlve ja mu jalg nõksatab sirgeks, ei ütle keegi, et ma *otsustasin* oma jala sirgeks ajada.

Determineerituse kaasaegses definitsioonis pole see oluline, kas mõni *olend* või *isik* sündmusi ette määras. Oluline on vaid see, et sündmuste toimumine oli või on paratamatu, vältimatu – olgu selle vältimatuse põhjused siis millised tahes.

Determinism

Determinism on õpetus, mille järgi *kõik* on determineeritud.

Kui maailmas on kas või üks sündmus, mis toimub mittedetermineeritult, siis on determinism kui seisukoht vale. Sest determinism ütleb, et kõik on determineeritud.

Võib rääkida ka determinismist mingil piiratud alal. Näiteks determinismist füüsikaliste nähtuste alal. Siis arvab determinist, et kõik *füüsikalised* nähtused on determineeritud. Sellist piiratud determinismi ei vääraks otseselt ükski tõsiasi selle kohta, et mõni mittefüüsikaline (näiteks vaimne) nähtus on mittedetermineeritud.

Piiramatu determinism kui maailmavaade ei ole kooskõlas meie tavaarusaamadega, mille järgi mõned asjad on determineeritud ja mõned asjad mitte. Sellisest determinismist järeldub ju, et determineeritud on ka kõik inimeste mõtted ja teod ning ka kõik need sündmused, mida peame *juhuslikeks*.

Piiramatu determinism ei ole kooskõlas ka kaasaegse füüsikaga – isegi kui uskuda, et kogu maailm on füüsikaline (nn *füüsikalism*) ja et kõik allub füüsikaseadustele. Alates 1920-ndaist on füüsikud uskunud, et nn kvantnähtused (väikeste osakeste vallast) on *objektiivselt juhuslikud*.

Loodusseadused määravad vaid selliste nähtuste *statistikat*. Pooled radioaktiivse aine aatomituumadest lõhenevad kindla *X* aasta jooksul. Ent pole loodusseadustega määratud, millal lõheneb *see* konkreetne aatomituum.³

Determinism on *ontoloogiline*, mitte epistemoloogiline seisukoht. Determinist räägib, missugune maailm tema arvates *on*, mitte sellest, mida me maailma kohta *teame*.

Determineeritus ja ennustatavus

Kui me ei tea, et sündmused on determineeritud, siis peame neid juhuslikeks. Kuid sündmused võivad olla determineeritud ka siis, kui meie seda ei tea. Seda determinist väidabki: ka need sündmused on determineeritud, mis meile näivad juhuslikeina.

Mittedetermineeritud sündmuse ei saa kindlalt ja eksimatult ennustada. Determineeritud sündmuste puhul on selleks lootust. Kuid meil pole garantiisid. Võibolla on mõned asjad vältimatud, kuigi me pole võimelised seda teada saama.

Paradoksaalsel kombel, sündmused, mida saab ennustada, on determineeritud (vt nt Zagzebski 1991). Kui ma tean juba praegu *kindlalt* ning *eksimatult*, et sündmus *X* homme toimub, siis on see juba täna tõsi, et see sündmus *X* homme toimub. Seega ei saa see sündmus homme ära jääda. Teadmise klassikaline definitsiooni järgi (vt Gettier 1998): Kui ma tean, et *X*, siis *X*. Pole ju võimalik teada seda, mida pole.

Vabadus

Raske on ütelda, mis on *vabadus*. Kergem on seletada, mis on vabaduse puudumine.⁴

Juristid kasutavad terminit “vabadusekaotus”. Vang on vangikongis. Ta soovib minna mere äärde jalutama. Ent ta ei saa seda teha: ta ei pääse kongist välja.

Vabaduse puudumine on seotud väliste takistustega. Välised tegurid ei lase inimesel teha seda, mida ta soovib.

---

³ Mõned aga leiavad, et see uskumus johtub meie teadmatusesest ja otsivad nn “varjatud parameetreid”.

⁴ Sarnasel seisukohal oli ka *J. L. Austin* (1911–1960).

Pangem tähele, et vang oleks võinud ka mitte soovida mere äärde jalutama minna. Vanglamüürid iseenesest ei sunni teda jalutamise soovile. Vang võinuks hoopis soovida minna kinno. Takistatud on mitte tema soovid, vaid nende täitumine.

Absoluutselt vaba pole keegi. Ma soovin lae all hõljuda, ent Maa külgetõmbejõud hoiab mind põrandal. Nii loodusseadused kui ka tehnika arengutase seavad minu vabadusele piire.

Seetõttu räägitakse vabadusest tavaliselt *sotsiaalses* kontekstis. Kui inimesed nõuavad vabadust, ei võitle nad füüsikaseaduste vastu. Võideldakse ikkagi näiteks poliitilise vabaduse eest. Näiteks soovitakse riigipiiride avamist. Vabadusvõitlejad võitlevad takistuste vastu, mida on asetanud teised inimesed või ühiskond.

Ent isegi sotsiaalne vabadus ei saa olla absoluutne. Eeldusest, et *kõik* inimesed peavad olema maksimaalselt vabad, järeldub, et *kõikide* vabadus peab olema piiratud. Mul ei tohiks ju olla vabadust asetada oma rusikat sinna, kus on teise kodaniku nägu. Muidu piiraksin tema vabadust. Nõuet, et riik peab ja võib piirata üksikindiviidi vabadust, kui ta teiste vabadust ohustab, rõhutas *J. St. Mill* (1806–1873).

Ähvardamine

Kui mind püssiga ähvardatakse ja minult midagi nõutakse, kas olen siis vaba? Mind ei piira müürid. Kuid on oht, et kui ma käsule ei allu, siis lõpetatakse minu elu. Tihti loetakse ähvardatud inimest seepärast mitte-vabaks. Õigupoolest, sõjas võetaksegi vange relvaga ähvardades – ja vang ei ole ju vaba.

Vabadus ja vastutus

Juba antiikajal leiti, et inimene ei vastuta nende asjade eest, mille puhul tal puudus vabadus. Näiteks: kui vang nägi läbi trellide, et meres on keegi uppumas, siis pole ta vastutav selles, et ta uppujat veest välja ei toonud. Ta ju ei saanudki seda teha.

Keerulisem on analüüsida ähvardamist. Kui vangi ähvardatakse püssiga ja sunnitakse teda merest kaugemale minema, siis võiks ta ikkagi üritada uppujat päästa. Ehk teda siiski ei tulistata. Kui vang ei pääse kongist välja, on see determineeritud, et ta ei pääse uppujani. Kui teda vaid ähvardatakse, sõltub kõik veel püssimehe valikuist.

Tahtevabadus

Ka seda on raske raske määratleda, mis on *tahtevabadus*. Siingi on lihtsam ütelda, mis on tahtevabaduse *puudumine*.

Kui minu tahtmised, soovid, tunded, mõtted, valikud ja otsused on *determineeritud*, siis puudub mul tahtevabadus. Näiteks, kui ma olen kaua aega söömata ja tunnen nälga, siis ma ei saa sinna midagi parata. Ma ei ole võimeline teisiti tundma.

Ma võin olla nii vangikongis kui vabaduses, ent kui mul on nälg, siis mul on nälg. Kui vangil on nälg ja ta näeb läbi kongiakna toitu, siis soovib ta selle toiduni minna. Ta soovib minna, kuid ei saa: tal puudub *vabadus*. Ta sooviks nälga mitte tunda, kuid ta ei suuda: tal puudub *tahtevabadus*.

Tahtevabaduse puudumine on seotud sisemiste takistustega. Sisemised tegurid ei lase inimesel mõtelda teisiti, kui ta mõtleb.⁵

Tahtevabaduse puudumisest võime rääkida näiteks ületamatute *psüüholoogiliste* sundide puhul, samuti nn *sundmõtete* puhul.

Kuid mis on tahtevabadus ise? Ja mil määral on ta võimalik?

Absoluutne tahtevabadus on võimatu. Kes suudaks täielikult ületada enda iseloomu, ignoreerida oma keha bioloogilisi vajadusi või ületada oma mõtlemisvõimet? Ka ei saa ma tahta seda, millest ma midagi ei tea. *Cicero* (106–43 em.a) ei tahtnud vaadata satelliittelevisiooni. Ta ei võinud ju aimata, mis asi see on.

Mõned filosoofid on aga leidnud, et tahtevabadus on üldse võimatu või koguni, et väljend “tahtevabadus” on mõttetu. Sest kuidas saaksin ma oma tahtmisi “valida”? Lause “Ma tahtsin tahta süüa ja siis ma tahtsingi süüa” on kummaline. “Ma tahtsin tahta, et X” tähendab siin ehk vaid “Ma tahtsin, et X.”

Kontrafaktuaalid

Naine unustab panni liiga kauaks pliidile ja toit läheb kõrbema. Mees süüdistab naist, et viimane *oleks võinud* tähelepanelikum olla. Kui naine *oleks* õigel ajal kööki kiiganud (mida tegelikult ei juhtunud), siis oleks ta maitsva roa päästnud.

---

⁵ “Mõtet” on siin mõistetud avaralt, Descartesi *cogito* tähenduses – kõik teadvussisud, nii mõtted kui tajud; kaasaarvatud näiteks valutunne.

Lauseid stiilis “Tegelikult tegid sa *A*, aga KUI sa OLEKSID teinud *B*, SIIS OLEKS juhtunud *C*” nimetatakse *kontrafatuuaalideks* (vt n Lewis 1986). Kui me eeldame, et mõni selline lause on õige ja asjakohane, siis eeldame ka, et miski, mida tegelikult ei toimunud, *oleks võinud* toimuda – et see toimumata jäänud sündmus oli tegelik, *reaalne* võimalus. Kui me kedagi süüdistame selles, mida ta tegi, siis eeldame, et ta *oleks võinud* teisiti teha – et teisiti tegemine ja otsustamine olid *võimalikud*. Seega me eeldame, et tema teguviis ei olnud determineeritud. Sellises minimaalses tähenduses võimegi ütelda, et me eeldame tahtevabadust.

Ja me eeldame seda tõesti. Me eeldame, et tihti oli inimestel võimalus otsustada teisiti, kui nad seda tegid. Ja me eeldame, et ka praegu ja tulevikus on inimestel võimalik sooritada *valikuid* ning nende otsused pole alati determineeritud.

Kui me tohiksime rääkida ainult sellest, mis tegelikult juhtus, kaotaksid paljud meie igapäevased mõtteskeemid kehtivuse ja arukaks osutuksid mitmed argumendid, mida seni oleksime pidanud nõrgamõistuslikeks.

Näiteks, kui kontrafaktuuaalides ei tohiks mõtelda, siis poleks ka mõtet esitada süüdistavas toonis küsimust “Miks sa eile niimoodi tegid?” Selle asemel oleks siis ehk täpsem ütelda: “Ära homme enam niimoodi tee.”

Vaba tahe ja vastutus

Kui peame kedagi millegi eest vastutavaks või süüdiolovaks, siis eeldame, et juhtunu ei olnud determineeritud. Et juhtunud süüdi olla, pidid isikul olema nii vabadus kui vaba tahe, et juhtunut ära hoida.

Keegi ei süüdistata kivi, kui see kukub varba peale. Kivi allub looduseadustele. Ka ei süüdistata inimest, kes visati aknast välja, selles, et ta kukkus lapsevankrile. Inimkeha kaalub teatud arvu kilogramme ja allub looduseadustele.

Samuti ei süüdistata me inimest tema käitumises, kui see on determineeritud. *Reflekside* puhul pole inimene oma reageeringuis süüdi. Võibolla samal põhjusel ei peeta inimest vastutavaks *afektiseisundis* tehtu eest. Ka sündmõtetega vaimuhaiget ei süüdistata ega loeta vastutavaks. Et teisi kaitsta, võidakse ta küll ühiskonnast isoleerida, ent siin pole tegemist karistusega – nii nagu ka karantiini puhul, kui nakkushaige teistest eemaldatakse. Ohtlikke vaimuhaigeid hoitakse ju haiglas, mitte vanglas.

Ent inimene saab süüdi olla selles, et ta determineerituse seisundisse satub. Kui ma vabal tahtel tarvitsin narkootikume, siis vastutan oma

tegude eest, mida hallutsineerides sooritasin. Autojuht pole süüdi selles, millise avarii teeb juhitavuse kaotanud auto. Ent autojuht saab suurepäraselt süüdi olla selles, et tema auto kaotas juhitavuse. Nii saame me süüdi olla ka selles, kui me ise kaotame juhitavuse.

Teadvus ja keha

Tahtevabaduse mõiste on mitmeti selgusetu.

Vabaduse puudumine võib üle kasvada tahtevabaduse puudumiseks. Kui mind püssiga ähvardatakse, siis puudub mul vabadus, kuid tahtevabadus näib olevat säilinud. Ent hirm võib ju kasvada – kuni ma enam ei suuda ähvardusi ignoreerida.

Probleemiks on inimese isiklik keha, ihu. Minu vaim, teadvus, on minu kehaga ju väga lähedalt seotud – palju lähemalt kui teiste füüsiliste objektidega.

Me defineerisime tahtevabaduse kui sisemiste takistuste puudumise. Kuid mis on *sisemine* takistus? Kas see on seespool minu *keha* või seespool minu *teadvust*?

Esimesel juhul oleks “sisemiseks” sunniks ka minu enda keha sunnid – kaasaarvatud elektripinged minu ajukooses, mis tingivad nälja- või valutunnet. Need elektripinged aga sõltuvad ka asjadest, mis on väljaspool minu keha.

Teisel juhul aga oleksid refleksid “välised” sunnid.

Nüüsiis näib puuduvat terav piir vabaduse ja tahtevabaduse mõistete vahel – sest puudub selge piir inimese “sise-” ja “välismaailma” vahel.

Nii või teisiti on aga selge, et *mõtete* vabadust saab olla vaid sedavõrd, kuivõrd need mõtted pole ajuprotsesside poolt determineeritud.

Determineeritus ja eetika

Me leidsime, et inimene ei saa vastutada determineeritud sündmuste eest, mis polnud tema võimuses. Determinismi järgi on aga kõik sündmused determineeritud. Järelikult, kui determinism on õige õpetus, siis pole eetika võimalik.

Ent probleemid ei haihtu ka siis, kui determinism on väär.

Kaasaegne kvantfüüsika eitab determinismi, seades selle asemele “objektiivse juhuslikkuse”. Ent mis mõtet oleks karistada pangaröövlit selle eest, et ta (muidu igati eeskujuliku kodanikuna) ühel päeval panga

uksest möödudes äkki – juhusliku, ootamatu kvantprotsessi tulemusena tema aju ühes tähtsas rakukeses – röövis pank? Meil puuduks alus arvata, et tal on halb iseloom, mis vajab ümberkasvatamist või et ta sooritaks samalaadse teo uuesti.

Ilmselt ei saa inimene vastutada sellise teguviisi eest, mis oli täiesti juhuslik. Niisiis, et eetika oleks võimalik, ei tohiks tahtevabadus olla sama asi mis juhus – kuigi mõlemad on vastuolus determinismiga.

Meie moraali alased tõekspidamised eeldavad aga ka seda, et inimeste käitumine on osaliselt determineeritud. Näiteks, kui kellelegi tehakse väärkäitumise eest rahv, siis eeldatakse, et trahv determineerib teda sellisest käitumisest loobuma.

Peale selle: kui minu tegude *tagajärjed* (mis on olulised konsekventsialistlikus eetikas) poleks minu tegude *poolt* determineeritud, siis ei saaks ma neid tagajärgi *ette teada*. Ent kui ma ei saaks neid ette teada, siis ei saaks ma ka nende eest vastutada.

Seega mitmed meie tavauskumused ja ka mõned eetikateooriad eeldavad ja nõuavad, et paljud asjad, ent mitte kõik asjad, on determineeritud ja koguni ette teada.

Determinismi ja tahtevabaduse probleem

Seni oleme rääkinud, et determinism ja ettekujutus tahtevabadusest on teineteisega vastuolus. See on loogiline seos. Kuid milles on *probleem*? – Üks tähtis probleem johtub sellest, et meie argiuskumused eeldavad tahtevabaduse olemasolu. Samas on (filosoofidest üsna sõltumatult) mitmeid veenvaid motiive, mis kallutavad meid determinismi. Kui aga tahtevabadus ja determinism teineteist välistavad, siis peame loobuma kas oma tavauskumustest või umbusaldama neid motiive.

Läbi ajaloo on olnud kaks kandvat motiivi determinismi kasuks: *religioosne* ja *füüsikaline*. Esimene toetub Jumalale, teine loodus-seadustele.

Religioosne determinism

Üheks põhjuseks, miks mitteusklik võib usku pidada kasulikuks, on võimalus toetada moraali viidetega Jumakale.⁶

---

⁶ Käesolevaga pole me aga alla kirjutanud psühholoogilisele reduktsionismile: näiteks pole me eeldanud, et üksnes *motiividele* viidates saaks siin näidata, et usudogmad on *väärad*.

Paljud kurjategijad jäävad karistamata. Paljud moraalsed inimesed kannatavad. Sageli näib igapäevaelu tõestavat, et moraalne käitumine on rumalus.

Kui suur osa ühiskonnast hakkaks nõnda mõtlema, siis sünniks barbaarne kaos.

Ent kui inimesed usuksid kõikvõimsasse Jumalasse, kes kõike näeb, siis usuksid nad, et igal kuriteol on tunnistajaid – kui mitte maiseid, siis taevaseid. Ja kui nad usuksid hauatagusesse ellu, siis ei loodaks nad enam, et karistusest võib lõplikult pääseda.

Et religiooni abil moraali turgutada, peaks Jumal, kellesse usutakse, olema piisavalt teadja, tugev, moraalne ning hirmuäratav. – Siit motiiv sisendada usku *ülimalt täiuslikku Jumalasse*.

Ent liiga võimas Jumal muudaks moraali mõttetuks. Ülimalt võimsa valitseja riigis ei toimuks ju midagi tema käsu ja teadmista – ja toimuv oleks siis determineeritud.

Predestinatsioon

Predestinatsioon on *jumalik ettemääratus*. Otsetõlkes ladina keelest tuletame, et “predestinatsioon” on *saatuse ettemääramine*. Traditsiooniliselt peetakse aga silmas, et *Jumal* on inimeste saatused (või üldse kõik sündmused) ette määranud. Selline vaade on omane näiteks *kalvinismile* – teoloogiale, mille rajas *Calvin* (1509–1564).

Ent kui inimeste saatused on determineeritud, siis on determineeritud ka see, kellest saab kurjategija. Kes siis inimeste halbades tegudes süüdi on?

Jumalik etteteadmine

Augustinus Aurelius (354–430) pani oma teoloogias rõhku inimese *vabale tahtele*. Ent inimene võib valida vale tee ja teha *pattu*. Pattude eest Jumal *karistab* inimesi. Augustinus eeldas, et oma täiuslikkuses pole Jumal inimeste tegusid *ette määranud*, vaid ta ainult *teab* neid ette. – Siiski ei lahendata Augustinuse manööver determinismi ja tahtevabaduse probleemi. Sest kui keegi teab ette, kuidas inimene tegutseb, siis on see tegutsemine determineeritud. Kui keegi kindlalt ja eksimatult teab, et *X*, siis *X*. Seega on inimeste teod determineeritud, neil pole vaba tahet ja nad ei saa ka oma tegude eest vastutada – kuigi ka Jumal pole nende tegude autor.

Kompatibilism

Kompatibilism on vaade, mille järgi determinism ja tahtevabadus on vastuoluta ühitatavad. Näiteks vaade, et kõik inimese vabatahtelised teod on Jumala poolt ette teada või ette määratud, et selles pole vastuolu ja et inimene jääb ikka vastutajaks.

Kahjuks pole ma kompatibilistide tekstidest rohkem mulle arusaadavaid lauseid leidnud, mida saaksin siin lugejaile ausalt edasi anda.

Füüsikaline determinism

Lootus toetada moraali religioonile viis ettekujutusele kõikvõimsast Jumalast, kelle kõikvõimsus aga hävitaks moraali alused. Kuid lootus teadmiste abil oma elu lõpuni korraldada viib ettekujutusele kõikvõimsast teadusest, mille kõikvõimsus samuti hävitaks moraali ja mõistuspärase käitumise alused.

Füüsikaline determinism on vaade, mille järgi kõik füüsilises maailmas toimuv on determineeritud füüsikaseaduste poolt. Seda ettekujutust täiendatakse *füüsikalistliku* väitega, et kõik olev on füüsikaline, materiaalne.

Eetika jaoks on aga häiriv juba väide, et kõik *füüsikalised* sündmused on determineeritud. Polegi vaja lisada, kas kõik olev on materiaalne. Sest kui keegi haarab relva, on tema käe liikumine *füüsikaline* sündmus – ja seega determineeritud.

Füüsikalise determinismi alged on pärit juba antiikajast. Ent tõsiselt kujunes selline maailmavaade uusajal, eriti pärast *Newtoni* (1642–1727) tööde kuulsaks saamist.

Newtoni mehaanika on *deterministlik füüsikateooria*: selles teoorias on kirjeldatavate parameetrite ajaline areng determineeritud. Ühest ja samast algseisundist ei saa areneda kaks erinevat lõppseisundit.

Laplace'i determinism

Laplace (1749–1827) oli füüsik ja filosoof, kes arendas Newtoni mehaanikat ja andis sellele peenema matemaatilise kuju, rajades nn “teoreetilise mehaanika”.

Laplace'i järgi on kõik olev materiaalne ja alluv Newtoni seadustele. Inimene koosneb aatomitest nagu elatudki kehad. Kõik aatomitega toimuv on täielikult determineeritud Newtoni seaduste poolt. Kui on fikseeritud aatomite algtingimused mingil hetkel, siis on ette määratud ka

aatomite kõik järgnevad asukohad ja liikumised. Seega on ka kõik inimestega toimuv determineeritud – kaasaarvatud meie käitumised ja mõtted.

Me ei suuda teada saada kõikide aatomite asukohti mingil hetkel minevikust, et välja arvutada meid huvitava objekti edasist käitumist. Ja kui me ka suudaks vajalikke algtingimusi teada saada, ei suudaks me ometi lahendada Newtoni võrrandeid nii paljude osakeste süsteemi jaoks. Ent Laplace arvas, et kui oleks olemas üks kõikvõimas mõistus – nn *Laplace'i demon* –, kes teaks kõiki algtingimusi ja suudaks lahendada võrrandid, siis teaks ta ette kõiki tulevase sündmuse.

Laplace oli determinist ja samas *tõenäosusteooria* üks rajajaist. Kuis on see võimalik? Laplace'i järgi objektiivset juhust ju pole. Juhuslikuks nimetame me vaid seda, mida me ette ei teadnud. Laplace'i järgi ongi tõenäosus vaid meie teadmatuse mõõt. Kui sündmuse tõenäosus on $1/2$, siis tähendab see vaid, et meil pole õrna aimugi, kas see sündmus toimub või mitte.

Salamise merelahingu probleem

Aristotelese (384–322 ema) loogika üheks põhireeglaks on nn *väljastatud kolmanda seadus*, mille järgi iga väide on tõene või väär ilma kolmanda võimaluseta. Ent Aristoteles märkas, et siis on ka tuleviku kohta käivad väited tõesed või väärad. Ent kui tuleviku kohta käiv väide p on tõene juba praegu, siis on sündmus, mida see väide kirjeldab, vältimatu (ja sama siis, kui see väide p on väär juba praegu). See ongi kuulus tulevikusündmuse probleem ehk *Salamise merelahingu probleem*, mille antiikmõtteleja püstitas: kui juba praegu on see tõsi, et homme toimub merelahing (kuigi meie seda praegu veel ei tea), siis on selle lahingu toimumine paratamatu, vältimatu.⁷ Aristoteles ei tahtnud seda aga uskuda, et kõik tulevikusündmused on determineeritud. Sellepärast eelistas ta arvata, et väited mõnede tulevikusündmuste kohta pole praegu veel ei tõesed ega väärad. XX sajandi alul arenes sellest ideest välja nn “mitmevalentne loogika”, mille järgi väidetel saab olla näiteks kolm tõeväärtust: “tõene”, “väär” ja “mittemääratud”.

Huvitav on märkida, et Suurbritannias mõnikümme aastat tagasi kehtestatud seaduse järgi ei tohi kohtuasjades tõlgendada ennustusi nõnda, nagu oleks nad olnud tõesed või väärad ennustamise hetkel (Rescher 1998: 71).

---

⁷ Kuulus Salamise merelahing, mille kreeklased pärslaste vastu võitsid, toimus 480 emal.

Praktilisemaid probleeme

Determinismi ja tahtevabaduse probleem on metafüüsikaline: väidet, et *kõik* on determineeritud, on ehk võimatu tõestada või isegi mõtestada. Jätame metafüüsika nüüd kõrvale ja lähtume tavauskumusest, et paljud asjad on determineeritud ja paljud asjad mitte. Järele jäävad mitmed praktilisemad küsimused:

Millised asjad siis on determineeritud ja millised mitte? Milliste asjade determineeritust me teame? Kuidas see mõjutab meie eetikalisi vaateid ja otsustusi?

Ühe üsna populaarse ideoloogia järgi on kurjategija *ühiskondlikult determineeritud* olema kurjategija. Tal oli näiteks raske lapsepõlv.

Seoses *pärilikkuseteooria* ja *geneetikaga* on mõned aga arutlenud järgnevalt. Homoseksualism on paha. Ent kui selguks, et homoseksualistid on geneetiliselt determineeritud olema homoseksualistid, siis oleks nende süüdistamine ja karistamine mõttetu. Pigem tuleks neid lugeda haigeteks (väide, et homoseksualism ei olegi halb, on aga hoopis teistlaadi argument).

Küsimusi mõtlemiseks

- Ka raskes alkoholijoores inimese käitumine võib olla determineeritud. Miks aga ei vabasta alkoholijoores vastutusest ja loetakse hoopiski süüd raskendavaks asjaoluks?
- Inimese poolt sooritatud tegu võis olla determineeritud tema iseloomu poolt. Põhjendage seisukohta, et sellegipoolest on ta oma teo eest vastutav.
- Mida enam teadlased teevad kindlaks psühholoogilisi seaduspärasusi, seda vähem ruumi näib jäävat vabale tahtele. Ent psühholoog Eric Berne (1910–1970) arvas, et psühoteraapiaga saab suurendada inimese vaba tahtet. Kuidas sellist seisukohta põhjendada?
- Üks tudeng arvas, et kui inimene on kaine, siis on tal vaba tahe, kui ta on aga purjus, siis juhatab tema tegusid Jumal. Nüüd esitas ta seletuse, miks karistatakse karmimalt neid kurjategijaid, kes on kuriteo sooritanud joobeseisundis. Milline see seletus võiks olla?
- Kas inimene saab ettekavatsetult ja vabatahtlikult oma vaba tahtet piirata?

- Me eeldasime, et vastutus pole võimalik, kui determinism on õige. Kuid kas mõistuspärane käitumine ja mõistuspärasus üldiselt on võimalikud, kui determinism on õige?
- Kas ühiskond eelistab oma liikmetena näha täielikult vaba tahtega inimesi? Või täielikult determineeritud inimesi? Või midagi vahepealset?
- Põhjendage, et eetika võimalikkus eeldab, et nii inimeste käitumine kui ka füüsilise maailma sündmused on mingites piirides ennustatavad.
- Kas inimene peaks olema eetiline vabatahtlikult?
- Milline paradoks tekib, kui Te eeldate, et Teie sõber on absoluutselt usaldusväärne?

Kirjandust

Aristoteles (1996) *Nikomachose eetika*, III raamat, lk. 47–72.

Blackburn (2002) *Oxfordi filosoofialeksikon*.

Gettier (1998) “Kas õigustatud tõene uskumus on teadmine?”

Joad (1996) “Mina-probleem. Vabadus ning determinism.” *Sissejuhatust filosoofiasse*, lk 199–218.

Lewis (1986) *Counterfactuals*.

Lucas (1970) *The Freedom of the Will*.

Meos (1998) “Tahtevabaduse probleem.” *Filosoofia põhiprobleemid*, lk 145–185.

O'Connor (Ed.) (1995) *Agents, Causes, and Events. Essays On Indeterminism and Free Will*.

Popkin & Stroll (1993) “The Problem of Free Will and Determinism.” *Philosophy Made Simple*, pp. 114–121.

Rescher (1998) “Some Ontological Issues.” *Predicting the Future*, pp 69–82.

Saarinen (2003) “Vaba või ettemääratud?” *Symposium*, lk. 68–71.

Von Wright (2001) “Determinism ja tulevane tõde.” *Filosoofia, loogika, normid*, lk 331–350.

Zagzebski (1991) *The Dilemma of Freedom and Foreknowledge*.

3.2. *Alter ego* probleem

Ontoloogiline probleem

Alter ego tähendab ladina keeli: “teine mina”, “teine ego”. *Alter ego* ontoloogiline probleem on küsimus, mille igaüks saab esitada ainult iseendale. See küsimus on:

Kas peale minu on maailmas veel teisi “minasid”? Või olen ma maailmas üksinda?

Ma mõtlen, tajun, mõistan, et olen olemas. Kas peale minu on veel teisigi *ego*-sid, teisi teadvuseid, kes mõtlevad ja tajuvad, saavad aru, et nad on olemas? Kui esitan endale sellise küsimuse, siis ei küsi ma, kas sinu keha on olemas ja kas see on inimese keha, vaid ma küsin, kas sa oled teadvusel, kas sa tajud midagi – kas sa oled olemas mõistusena? Ent *alter ego* probleem ei piirdu selle küsimisega, kas teised inimesed on teadvusel. Ta küsib, kas peale minu on maailmas üldse mingeid teadvuseid? Niisiis:

Alter ego probleem on teiste teadvuste olemasolu probleem.

Alter ego probleem ei ole aga minu küsimus, kas minu teadvus on lõhestunud. Seega see probleem ei ole nn *teadvuse ühtsuse probleem*. *Alter ego* probleem ei mõista ma “teise mina” all iseenda “teist mina”, mis mul oleks, kui oleksin skisofreenik.

Siiski on *alter ego* probleem teadvuse ühtsuse probleemiga seostatav. Ent kui keegi soovib skisofreeniat *alter ego* probleemiga seostada, peaks ta põhjendama, miks ta niimoodi teeb. Filosoofia praeguses traditsioonis ei saaks muidu temast keegi aru.

Alter ego probleemi võiks käsitleda osana välismaailma probleemist, tingimusel, et “välismaailma” all peetakse silmas kõike seda, mis jääb väljapoole *ühe* indiviidi teadvust. Ent traditsiooniliselt peetakse “välismaailma” all silmas kõike seda, mis jääb väljapoole *kõiki* teadvusi – ja siis ei pruugi *alter ego* olla välismaailma osa.

Tervemõistuslik seisukoht on, et teised teadvused on olemas. Igatahes, praegu, kui mina seda teksti kirjutan, eeldan ma, et keegi teine seda teksti kunagi loeb.

Solipsism

Solus ipse tähendab ladina keeli: “mina üksinda”.

Ontoloogiline solipsist on see, kes arvab, et vaid tema üksinda on olemas.

Solipsism oleks vastav doktriin, et vaid üks teadvusega olend on olemas.

Ent sellises definitsioonis oleks midagi pentsikut. Kui keegi usub, et maailmas on olemas vaid üks teadvus, siis ei arva ta, et tema ise seda uskudes teadvusetu on. Kuid väljend “doktriin” vihjab, et olemas saab olla mitmeid isikuid, kes seda doktriini usuvad.

Solipsismi liigid

Ontoloogiline solipsist saab solipsist olla kahel erineval viisil.

Esiteks, ta võib uskuda, et välismaailm – füüsikalised kehad – on olemas, ent teisi teadvuseid mitte. Sel juhul tunnistaks ta, et teda ümbritsevad teised inimkehad. Ent ta arvaks, et ainult temal endal on teadvus. Inimeste pead on tema kujutluses nagu pesakastid, kuhu lind nimega “teadvus” võib endale pesa teha. Ainult tema enda pähe on üks selline lind endale pesa teinud. – Solipsist, kes sedasi mõtleb, võiks olla *materialistlik solipsist* või ka *dualistlik solipsist*.

Teiseks, solipsist võib ka uskuda, et kõik olev on tema enda mõtted. Sel juhul eitab ta nii teiste teadvuste kui ka kehade olemasolu. “Kui mina kaotaks teadvuse, lakkaks maailm eksisteerimast.” – Niisugust solipsisti võiks nimetada *idealistlikuks solipsistiks*.

Vaevalt, et ükski tuntud filosoof oli veendunud solipsist. Küll aga on mõne filosoofi teooria puhul järeldatud, et kui see teooria oleks õige, oleks õige ka solipsism või siis poleks võimalik tõestada teiste teadvuste olemasolu (viimane vaade on *epistemoloogiline solipsism*, millest allpool). Mõned kommentaatorid on leidnud, et *Berkeley* (1685–1753) keskne tees “Olemas olla tähendab olla tajutud” (eksisteerib vaid see, mis on taju sisu) peaks solipsismile viima – kuigi Berkeley ise solipsistlikku teesi ei esitanud.

Solipsism kui filosoofiline vaade on midagi muud kui *psüholoogiline solipsism* – mis on teadvustamata hoiak teiste inimeste suhtes, et nad on vaid mind ümbritsevad kehad, mis teevad mulle kasulikke või kahjulikke asju: mulle ei tule pähe, et ka neil on mõtted ja tunded. Sellises tähenduses räägitakse mõnikord ka “seksuaalsest solipsismist”. Kui mõne inimese kohta öeldakse halvustavalt “solipsist”, siis sobiks ehk öelda ka: “egoist”.

Mõnikord räägitakse *metodoloogilisest solipsismist*. Metodoloogiline solipsist arvab, et oma arutluses peab ta alustama sellest, et esialgu teab ta kindlalt vaid seda, et tema ise on teadvusena olemas. Ent see ei välista, et

ta võib lõpuks jõuda ka teiste olemasolu teesini. *Descartes* (1596–1650) oli teatavas mõttes selline metodoloogiline solipsist (“teatavas mõttes” sellepärast, et *alter ego* probleemi ta ei analüüsinudki).

Solipsismi kooskõlalikus

Solipsisti vaadete puhul tõstatub küsimus nende kooskõlalisusest.

Kas see on järjekindel, kui solipsist püüab teisi veenda, et ainult tema ise on olemas?

Kas idealistlik solipsist, kes arvab, et kõik olev on vaid tema enda kujutlus, on iseendaga vastuolus? Kui mina ise mõtlesin kõik välja, miks siis kehad (nagu nad mulle nähtuvad) kukuvad ülevalt alla, hoolimata minu pingutustest mõelda teisiti? – Idealistlik solipsist peaks eeldama, et mõned tema mõtted ei allugi tema teadlikule tahtele. *Determineeritud* nähtusi peaks ta käsitlema sarnaselt sundmõtetele või õudusunenägudele. – Ent mis asi see siis on, mis determineerib minu mõtteid? Kui see determineerija oleks väljaspool minu teadvust, siis poleks idealistlik solipsism enam õige. Kooskõlaline idealistlik solipsist peaks seega arvama, näiteks, et tema ise on *alateadlikult* enda mõtteid nõnda determineerinud, et ta ei saa neid enam teadlikult muuta. Iga idealistlik solipsist, kes pole maailmaga rahul, võiks seega kaaluda võimalust, et ta on alateadlik masohhist.

Tõsiasiast, et kõik *ego* kujutlused ei allu *ego* tahtele, järeldasid *Descartes* (1596–1650) ja *Berkeley* (1685–1753), et miski on väljaspool nende endi teadvust. Seevastu *Schopenhaueri* (1788–1860) 1818 ilmunud teost *Maailm kui tahe ja kujutlus* (Schopenhauer 1859) on peetud Freudi alateadvusteooria eelkäijaks.

Biheiviorismi lüügid

Behaviour tähendab inglise keeli “käitumist”. *Biheiviorism* on suund psüholoogias ja filosoofias, mis tähtsustab inimese avalikku käitumist enam kui tema teadvusseisundeid. Biheiviorism on XX sajandi filosoofiasuundadest ehk kõige *solipsistlikum*.

Metodoloogiline biheiviorism on vaade psüholoogias, mille järgi psüholoogiateaduse õigeks meetodiks on lähtuda vaid andmeist uuritavate indiviidide avalikult jälgitava käitumise kohta. Järelduste tegemine nende indiviidide teadvusseisundite kohta pole välistatud, ent väited selliste seisundite kohta ei tohi sisalduda järelduste eeldustes. Metodoloogiline biheiviorism välistab psüholoogi meetodite seast

sisevaatluse ehk *introspektsiooni*. Psüholoog tohib jälgida inimese käitumist – näiteks oigamist – ja teha siit järelduse, et jälgitaval inimesel on valus. Kui inimene ise ütleb, et tal on valus, siis psüholoog peab ka seda tõlgendama selle inimese käitumisena.

Metodoloogiline biheiviorism on biheiviorismi leebeim vorm. Ent isegi see leigeim vorm satub ületamatuna näivasse loogilisse puntrasse.

Biheivioristlik psüholoog ei tohi *iseenda* kohta ütelda: “Ma ütlesin: 'Mul on valus,' ja ma ei valetanud – sest et ma ju *tundsin* valu,” – vaid ta peaks ka iseenda kohta ütleva, et tal oli valus, *sest* et ta *ütles* endale, et tal on valus. Ent biheiviorist ei tohikski teiste käitumist jälgida. Kui ta kuuleb kedagi ütlemas: “Mul on valus,” – siis see kuulmine on ju tema enda teadvusseisund, mida tema meetod ei luba arvesse võtta! Ta peaks endale *ütleva*: “Ma kuulsin, et ta ütles, et tal on valus.” Ja siit peaks ta nüüd järeldama, et kuna ta endale sedasi *ütles*, siis nähtavasti ta ka kuulis, kui talle öeldi: “Mul on valus.” Aga kuidas ta teab, et ta endale sedasi ütles? Kas ta peaks selleks endale ütleva, et ta kuulis, kui ta ütles endale, et ta kuulis, mida talle öeldi? Jne – kuni lõpmatuseni.

Teaduslik ehk *radikaalne biheiviorism* on vaade psüholoogias, mille järgi psüholoog tohib kasutada vaid andmeid inimeste avalikult vaadeldava käitumise kohta – ning et ta tohib ka oma järeldusi teha vaid sellise käitumise kohta. Mentaalseisundite (näiteks valutunne) olemasolu küll ei eitata, ent psüholoogil ei lubata mentaalseisundite kohta midagi ütelda. Inimest käsitletakse *musta kastina*, mille *sisendite* ja *väljundite* vahelist korrelatsiooni uurib psüholoog. Kui mõned Eesti sotsioloogid ja psüholoogid ühinevad sildi all “Käitumisteadused”, siis nad ehk eeldavadki, et sponsoreerivad reklaamifirmad ei huvitu tarbijate tundeist, vaid ainult nende tarbimiskäitumise *manipuleeritavusest*.⁸

Semantiline biheiviorism on vaade teadvusefilosoofias (vt 3.4. *Teadvuse ja keha probleem*), mille järgi väljendid teiste olendite teadvusseisundite kohta kirjeldavad vaid nende olendite käitumist. See vaade käsitleb mitte seda, mis *on* teadvus, vaid seda, mida *tähendavad* teadvusseisundeid iseloomustavad väljendid. Ent sisuliselt eeldatakse, et teisi teadvuseid pole olemas. “Tal on valus” tähendab ju siin näiteks vaid: “Ta oigab.” Semantilisel biheiviorismil on ka keerukamaid vorme – näiteks võidakse viidata käitumise *dispositsioonidele* ehk hoiakutele. Ent ükski neist pole

---

⁸ Sellised psüholoogid peaksid ka mõnima, et nad kalduvad kõrvale oma eriala nime algsest tähendusest. *Psyche* on kreeka keeli “hing”, mitte “keha” või “kehaline käitumine”.

suutnud peita ega lahendada neid tõsiseid probleeme, mis sellise biheivorismi ette kiiresti kerkivad.

Kas semantiline biheiviorist eeldab, et ka tema enda teadvusseisundid on vaid tema enda käitumine? Oleks absurdne ütelda: “Mul on valus tähendab vaid, et ma oigan.” Semantilisel biheivioristil on ka raske tõlgendada loomulikku lauset “Ta oigas, sest tal oli valus.” Tema keeli kõlaks see: “Ta oigas, sest ta oigas.”

Semantilise biheiviorismi piiblik on teos: Ryle (1949) *The Concept of Mind*. Ka Wittgensteini 1953 ilmunud teost *Filosoofilised uurimised* (Wittgenstein 2005) on mõned käsitlenud biheivioristlikuna, ent samas teoses ta ise eitab biheiviorismi, jaatades valutunde olemasolu. Kripke (1989: 115) aga järeldeb Wittgensteini vaateist, et väited teiste teadvusseisundeist on mõtestamata. Wittgensteini vaated polegi järjekindlad. Kuid Ryle'i vaated läksid moest, sest leiti, et Wittgenstein väärast biheiviorismi.

Ontoloogiline solipsist peab olema semantiline biheiviorist *teiste* ja *ainult* teiste suhtes. Biheiviorism aga pole mõeldav, kui ta pole biheiviorism ainult *teiste* suhtes. Järjekindel ontoloogiline solipsism ongi sama, mis järjekindel semantiline biheiviorism.

Epistemoloogiline solipsism

Tervemõistuslik eeldus on, et teised teadvused on olemas. Ent me satume raskustesse niipea, kui kõlab *epistemoloogiline* küsimus:

Kuidas ma seda tean, et teised teadvused on olemas?

Ma küll usun, et teised teadvused on olemas ja pean ka kummaliseks, kui keegi sellist asja üldse küsib. Ent ma satun kimbatusse, kui hakkan mõtlema, kuidas ma seda tean.

Epistemoloogiline solipsism on skeptiline või agnostiline vaade, et mul pole võimalik seda *teada* (või kindlalt ja eksimatult teada), et ma pole maailmas üksinda. Erinevalt ontoloogilisest solipsismist, on epistemoloogiline solipsism käsitletav doktriinina, sest poleks vastuolu väites, et on palju inimesi, kes ei tea, kas nad on maailmas üksinda.

Väljendi “solipsist” kasutamise traditsioon on aga ebaõnnestunud. Skeptik ehk kahtleja peaks õigupoolest ju ütleva, et ta ei tea, et teised *on* olemas, ega ka seda, et neid olemas *ei ole*. Ta peaks arvama, et ta ei tea, kas ontoloogiline solipsism on õige või väär.

On jahmatav, et tervemõistuslikku ontoloogilist vaadet, et teised on olemas, saab kritiseerida tervemõistusliku epistemoloogiaga. Ma usun, et ma pole maailmas üksinda – aga et ma seda ei tea, saab põhjendada, viidates sellele, mida ma usun teadmiste kohta.

Vahetu teadmine ja kaudne teadmine

Russell (1872–1970) eristas vahetut ja kaudset teadmist (vt Russell 1959).

Vahetu teadmine on *otsene*, ta ei vaja mingeid vahendajaid, näiteks ei vaja ta mingeid järeldusi. Ma tean või tunnen vahetult iseenda tajusisusid. Ma tean, et värv seinal *näib* mulle punane – ma ei vaja selleks paberit ega pliiatsit.

Kaudne teadmine eeldab aga *järeldusi*. Näiteks pean ma midagi arvutama, mõtlema või kellegi käest midagi küsima ja hindama tema vastuse ausust ja kompetentsust, jne.

Klassikalises epistemoloogias on vahetut teadmist peetud *kindlaks* ja *eksimatuks*. Näiteks oli sellisel seisukohal *Descartes* (1596–1650). Kaudset teadmist on aga peetud ebakindlaks, tõenäoliseks, ekslikuks, jne.

XX sajandi filosoofias on kõlanud hääli, et eristus vahetu ja kaudse teadmise vahel siiski puudub. Ma võivat eksida isegi iseenda tajude suhtes, pealegi olevat isegi minu tajuotsustused varjatud järeldamismehhanismi tulemus.

Ent isegi siis, kui vahetut teadmist päriselt ja “puhtalt” olemas ei ole, saab praktikas eristada “vahetumat” ja “kaudsemat” teadmist. Ma tean vahetumalt ja kindlamalt seda, mida nägin oma silmaga, aga kaudsemalt ja ebakindlamalt seda, mida teiste käest kuulsin. Minu silmad võivad mind küll petta, ent ka teiste silmad võivad neid petta; samas pean ma kuulujutu puhul usaldama nii oma kõrvu kui kuulujutu rääkijat või tema silmi.

Igatahes on see *argimõistuslik* seisukoht, et oma silm on kuningas.

Tervemõistuslik on ka seisukoht, et *telepaatiat* pole olemas.

Ma tean või tunnen, et *minul* hammas valutab. Ma tean seda üsna kindlasti. Ma ei pea oma paistes põske selleks peeglist vaatama.

Ma arvan, et *temal* hammas valutab. Ma ei tunne tema valu – ma pole *telepaat*. Ma arvan seda, sest ma kuulen, kuidas ta oigab ja näen, et tal on põsk paistes.

Ma *järeldan*, et tal hammas valutab. See *järeldus* on *induktiivne*, on *järeldus analoogia* (sarnasuse) põhjal. Kui *minul* hammas valutab, siis on mul põsk paistes. *Temal* on põsk paistes, *järelikult* ... oletatavasti tal hammas valutab.

Ent induktiivne *järeldus* pole loogiliselt range ja ma võin eksida (vt *Ptk 3.5*). *Simulandid* teesklevad valu, mõnikord teisi edukalt pettes. Niisiis on minu teadmine *tema* hambavalust ekslik, kaheldavam kui minu teadmine *minu* hambavalust.

Ent kui ma olen nõus, et ma ei tea, *mida* teised tunnevad, kas ma ei peaks siis nõustuma ka sellega, et ma ei tea, *kas* nad üldse midagi tunnevad? Ja kui nendel mind ümbritsevatel inimkehadel poleks mingeid tundeid – siis oleks nad ju teadvuseta? Ja kui nad kõik oleks teadvuseta, siis oleks ma ju üksinda maailmas?

Minu tervemõistuslikud eeldused selle kohta, mida ja kuidas ma teada võin, viisid mind *järeldusele*, et tegelikult ma ei tea seda, kas teised teadvused on olemas.

Identifikatsiooniprobleem

Olgu nii, et *alter ego* probleemiga ma enam ei tegele: ma usun, et teised teadvused on olemas ja et ma *tean* seda.

Aga ikka jäävad veel mõned tülikad küsimused. Teised teadvused on olemas. Aga kellel või millel või kus nimelt? Kas keha? Kui keha – siis millistes? Kuidas identifitseerida, kindlaks teha, millistes keha on teadvused? Kas taimedel on teadvus? – Kui on, siis on taimetoitlaste moraal ehk löödud? Kas loomadel on teadvus? – Keskajal usuti, et ainult inimesel on teadvus. Veel uusaja filosoof *Descartes* (1596–1650) arvas, et inimesel on teadvus ja keha, loomadel aga ainult keha. Täna aga loen filmi lõputiitrest, et filmimisel ei kahjustatud ühtegi looma. Edasi: ma kõnnin tänaval ja inimesed tulevad vastu. Millised neist inimkehadest on teadvusega? Ehk on iga teine vastutulija android?

Kaasaja tehnoloogia kiire areng on loonud olukorra, kus elu ise sunnib meid tõsiselt vaagima küsimusi, mida varem esitasid vaid ulmekirjanikud.⁹

---

⁹ Et eksida on võimalik, selles võib lugeja veenduda, vesteldes tehisintellektiga aadressilt www.jabberwacky.com.

Teiste teadvuste mentaalseisundite probleem

Ma tean, et ma pole maailmas üksinda. Ma tean, milliste kehadega seostada teadvust. Ent kas teised teadvused on minu omaga sarnased? Millised on teise teadvuse mentaalseisundid (ehk vaimuseisundid, teadvussisud)?

Mina ja sina vaatame mõlemad rohelist seina. Mina ütlen, et sein on roheline, ja sina nõustud sellega. Aga kust ma seda tean, et ka sina näed seda seina rohelisena? Ehk näed sina minu rohelist sinisena, ja minu sinist rohelisena?

Kunagi õpetati sind rääkima. Sinu ema näitas sulle värvi, mida ta tajus rohelisena, aga mida sina tajusid sinisena. Ta ütles: “roheline”. Nii jätsidki sa meelde, et kui näed sinist värvi, siis ütled: “roheline”. Mitte keegi teine ei saa teada, kuidas sa näed. Sest iga kord, kui näed sinist värvi, ütled sa: “roheline” – ja teised vaatavad ning näevadki rohelist.

Kommunikatsiooniprobleem

Siit tuleneb küsimus, et kas suhtlemine on võimalik. Ehk pole mul võimalik sulle teada anda, mida ma näen. Ma ei saa sulle kommunikeerida oma *privaatseid* tajusisusid.

Wittgenstein (2005) aga leiab, et teatav suhtlus on siiski võimalik. Kui kaardilugeja on alati näinud rohelist punasena ja vastupidi, siis talle rohelisena nähtuva fooritule puhul hüüab ta: “Punane!” Selle peale piloot pidurdadki auto. Suhtlemisel privaatsed tajud *taanduvad välja*.

Seos eetikaga

Eetika objektiks olgu minu arvates minu kohustused teiste teadvusega olendite ees.

Kui olen ontoloogiline solipsist, siis arvan, et teisi polegi.

Kui olen epistemoloogiline solipsist, siis arvan, et ma ei tea, kas ma pean teretama inimest või valgusfoori või mõlemat või mitte kedagi.

Kui ma ei suuda lahendada identifitseerimisprobleemi, siis võin küll teada, et mul on kohustusi, ent ma ei tea, kelle või mille ees nimelt.

Kui ma ei tea, kas ta tunneb valu, siis ma ei tea, kas teen talle haiget.

Küsimusi mõtlemiseks

- Kas epistemoloogiline solipsism: a) eitab teiste teadvuste olemasolu; b) eitab teiste teadvuste puudumist; c) ei tee ühtegi eelnimetatuist?
- Kas selleks, et analoogia argumendi abil järeldada, et teised teadvused on olemas, tuleb kõigepealt põhjendada, et kehad on olemas?
- Kas biheiviorismi kriitik peaks peeglist enda peegelpilti nähes sellele pildile omistama teadvuse?
- Kas biheivioristi järgi peaks inimesega identselt käituva robotiga käituma nii, nagu inimesega?
- Kas biheivioristi jaoks on eetika võimalik?
- Oletagem, et üks kummaline olend tunneb alati naudingut olukorras, milles teised tunnevad valu (näiteks, kui teda nõelaga torgata) ja valu siis, kui teised naudingut (näiteks hea nalja peale). Kas ta õpiks ütleva “valu” siis, kui tal on hea ja naerma siis, kui tal on valu? Kas me suudaksime aru saada, millal ta kannatab?
- Kujutlege, et teie pole küll ainukene teadvus maailmas, ent et kõik teised teadvused on teie omast tohutult erinevad. Kas teil oleks võimalik teada, et need teised teadvused on olemas?
- Kas meist väga erineva teadvusega olendeid tohib hävitada?
- Kas solipsistide klubi oleks võimalik?
- Kas lause “Kivil on valu” on teie jaoks tõene, väär või tähendusetu?

Kirjandust

Berkeley (1997) “Kolm dialoogi.”

Blackburn (2002) *Oxfordi filosoofialeksikon*.

Bradley (1897) *Appearance and Reality*.

Churchland (1984) *Matter and Consciousness*, pp 23–25, 54–55 & 88–91.

Eintalu (1996) “Platoonilised meditatsioonid.”

Eintalu (2003a) “*Matrix*: filosoofial juhtmed seinast välja!”

Fichte (1988) *Inimese määratlus*.

Joad (1996) “Biheiviorism.” *Sissejuhatus filosoofiasse*, lk 453–456.

Kolakowski (2000) “Teine mina.” *Horror Metaphysicus*, lk 112–115.

- Kripke (1989) "Wittgenstein and Other Minds." *Wittgenstein on Rules and Private Language*, pp 114–145.
- Kripke (1999) "Reegleist ja privaatkeelest."
- Nagel (1996) "Mis tunne on olla nahkhiir?"
- Strawson (1999a) "Isikud."
- Strawson (1999b) "Isikud: Esimene isik – ja teised."
- Johnstone (1991) *Rationalized Epistemology: Taking Solipsism Seriously*.
- Russell (1948) "Solipsism." *Human Knowledge: its Scope and its Limits*. Part III, Chapter 2.
- Russell (1959) "Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description." *The Problems of Philosophy*, pp 46–59.
- Ryle (1949) *The Concept of Mind*.
- Schiffer (1999) "Semantiline, psühholoogiline ja füüsikaline."
- Schopenhauer (1859) *Die Welt als Wille und Vorstellung*.
- Wittgenstein (2005) *Filosoofilised uurimised*.

3.3. Välismaailma probleem

Välismaailm

Filosoofias nimetatakse välismaailmaks maailma, mis eksisteerib väljaspool inimese mõtteid, kujutlusi, tajusid – ühesõnaga: väljaspool inimese teadvust.

Traditsiooniliselt peetakse välismaailmaks mitte seda, mis on väljaspool *ühe* olendi teadvust, vaid seda, mis on väljaspool *kõiki* teadvuseid. Seega sinu teadvus pole välismaailm, kuigi ta on väljaspool minu teadvust. Traditsiooniliselt peetakse välismaailma all silmas füüsikalist maailma.

Mõnikord öeldakse, et välismaailm eksisteerib *objektiivselt* ja *reaalselt*. Siis peetakse silmas, et välismaailma objektid eksisteerivad meie mõtetest ja teadvussisudest *sõltumatult*. See tähendab, et välismaailma objektid on olemas ka siis, kui meie neist ei mõtle ega taju neid. Nad on olemas ka siis, kui nende vaateajaid või neist mõtlejaid polegi olemas. Nii näiteks usuvad füüsikud, et Universum eksisteeris juba kaua aega enne elu tekkimist planeedil Maa. Välismaailma sõltumatus meie mõtetest tähendab aga ka seda, et meie tajude ja mõtete muutumine ei põhjusta otseselt välismaailma objektide muutumist. Minu unenäod on mõjutatud minu tujudest ja meeleoludest – seepärast pole minu unenäo objektid välismaailma objektid.

Mõnikord öeldakse, et välismaailm on *intersubjektiivne*. Välismaailma objektid on kõigi jaoks ühesugused. Kuigi erinevad inimesed võivad ühest ja sellest samast objektist saada oluliselt erinevaid muljeid, on see objekt ise ikka üks ja see sama.

Välismaailma all ei mõisteta mitte seda maailma, mis on väljaspool inimese *keha*, vaid seda maailma, mis on väljaspool inimese *teadvust*. Seega väljendit "väline" ei õlgendata siin ruumiliselt. Ka minu enda keha on minu jaoks välismaailm.

Mida ma tegelikult näen?

Kõige raskem nüanss välismaailma mõiste puhul on see, et välismaailma ei samastata nende objektidega, mis on väljaspool meie vaateulatust. Välismaailma hulka kuuluvaiks loetakse ka neid objekte, mida me parasjagu vaatame.

Esmapilgul näib see olevat absurdne ja vajab selgitust.

Kui ma vaatan punast õuna, siis filosoofide arvates ei ole see, mida ma näen, välismaailma objekt. Tegelikult "näen" ma vaid iseenda teadvussisusid. Välismaailma objekt on miski, mis on nende teadvussisude "taga", mida ennast ma ei näe ja mis neid teadvussisusid – minu nägemisi – *põhjustab* ehk esile kutsub.

Kui ma tavakeeles ütlen: "Ma näen punast õuna," siis filosoof ütleb siin hoopiski: "Mulle *tundub*, et ma näen punast õuna." Mulle *nähtub* punane õun, kuid vastav välismaailma objekt on see, mis on selle nähtumise süüdlane. Välismaailma objekt ise mulle ei nähtu (teistsugusel seisukohal on nn "otsese realismi" – ingl k: *direct realism* – esindajad). Sedasi arvavad ka kaasaja füüsikud, kelle meelest kehad koosnevad väikestest osakestest, mida me palja silmaga ei näe. Kehadel pole tegelikult ka värvi.

Niisuguste arutelude veenvus ongi see, mis lubab filosoofil küsida, et milline siis on vastav välismaailma objekt *tegelikult*. Sellist küsimust julgustab ka tähelepanek, et erinevad inimesed näevad sama asja erinevalt. Ühele paistab õun suurena, teisele väiksena, ühele punasena, teisele oranžina. Siit järeldub, et see, mis meile nähtub, ei ole (või rangemalt võttes: ei pruugi olla) samane sellega, mida me vaatame.

Välismaailma ontoloogiline probleem

Välismaailma probleem on eelkõige tuntud *ontoloogilise* probleemina:

Kas välismaailm on olemas?

Erinevad filosoofilised süsteemid on sellele küsimusele andnud erinevaid vastuseid. *Materialism* ja *dualism* jaatavad välismaailma olemasolu, *idealism* aga eitab. Materialismi eripäraks on see, et inimese teadvust käsitleb ta mateeria seisundina.

Materialism

Materialism on maailmavaade, mille kohaselt kõik olev on materiaalne, koosnev *mateeriast* ehk *ainest*. Mateeria eksisteerib väljaspool inimese teadvust või sellest sõltumatult. Inimese teadvus on mateeria vorm või seisund.

Tavaliselt on materialistlikud õpetused atomistlikud. *Atomism* on õpetus, mille järgi kõik olev koosneb aatomitest – jagamatutest osakestest, mis liiguvad tühjas ruumis. Atomismi rajas antiikfilosoof *Demokritos* (u 469–370 ema). Tänapäevase atomismiga võrreldes oli Demokritose õpetus küllaltki algeline. Kaasaegne atomism sündis uusajal seoses füüsika- ja keemiateaduse kiirete edusammudega.

Ent materialist ei pruugi olla atomist. Kaasaegses füüsikas on trende, mis pole atomistlikud: leitakse, et mateeria koosneb aegruumis pidevalt jaotunud *väljadest*.

Materialism vastab välismaailma probleemile jaatavalt: Jah, välismaailm on olemas. Ent materialism sellega ei piirdu. Materialistid väidavad lisaks, et kõik olev on materiaalne. “Sisemaailma probleemile” vastavad nad eitavalt: inimese teadvus ei eksisteeri iseseisvalt – tema olemasolu sõltub füüsikalise maailma seisundeist.

Huvitav õpetus oli antiikfilosoof *Epikurosel* (341–270 ema). Ta võttis omaks Demokritose atomismi. Seostades inimese elu ja teadvust tema keha-aatomite asetusega, järeldas Epikuros, et pärast surma (kui keha laguneb), teadvust enam pole. Surm on “mitte midagi” ja seepärast pole vaja surma karta. “Seal, kus on surm, ei ole meid; ja seal, kus oleme meie, pole surma.” Kõik, mis inimese jaoks on, on tema elus. Seepärast tuleb elu maksimaalselt nautida. Epikurose filosoofia on ilmekas näide sellest, kuidas järjekindlates mõttesüsteemides ühendatakse ontoloogilised ja eetikalised seisukohad sujuvalt üheks terviklikuks õpetuseks.

XX sajandi suureks materialistlikuks koolkonnaks oli marksistlik filosoofia, mille ontoloogiliseks aluseks on nn *dialektiline materialism* – õpetus materiaalse maailma “dialektilisest” arengust üha uutele ja kõrgematele tasemetele.

Dualism

Ka dualism vastab välismaailma probleemile jaatavalt: Jah, välismaailm on olemas. Ent dualistid usuvad, et lisaks füüsilisele maailmale on olemas ka inimese vaim, mis võiks eksisteerida sõltumatult füüsilistest kehadest ja mille omadusi ei saa tuletada inimkeha omadustest. Tuntuim dualist oli *Descartes* (1596–1650).¹⁰

Idealism

Idealism on õpetus, mille järgi kõik olev on vaimne. Väljaspool teadvust või teadvuseid midagi ei eksisteeri. Idealismil on mitmeid oluliselt erinevaid vorme.

Solipsistlik idealist usub, et kõik olev on ainult tema enda mõtted ja kujutlused.

Subjektiividealist usub, et kõik olev on elusolendite kujutlused. See idealism on subjektiivne, sest teatud piires saab inimene oma kujutlusi muuta, mistõttu olev, mis on samastatud kujutlustega, sõltub subjekti tahtest. Iseloomulik on siin *Schopenhaueri* (1788–1860) teos *Maailm kui tahe ja kujutus* (Schopenhauer 1859).

Objektiividealist usub, et lisaks elusolendite teadvustele eksisteerib ka kõrgem vaim – Jumal. See idealism on objektiivne, sest objektiivse vaimu (Jumala) mõtteid käsitletakse kui objekte – kui inimeste mõtete õigsuse või tõelisuse mõõdupuud.

Berkeley idealism

Berkeley (1685–1753) on üks tuntumaid objektiividealiste. Tema filosoofia keskseks printsiibiks on *Olemas olla tähendab olla tajutud*. Väide punase õuna, mida ma vaatan, olemasolust taandub väitele minu tajusisude (mulle nähtub punane jne) olemasolust. Kehade olemasolu on seega vaid vastavate tajusisude olemasolu. On mõttetu rääkida millestki materiaalsest, mis oleks nende tajude “taga” ja neid tajusid esile kutsuks. Niisiis kõik olev eksisteerib teadvustes ja välismaailma pole.

---

¹⁰ Marksistlikus kirjanduses nimetatakse Descartesi õpetust idealistlikuks. Ent Descartes ei olnud ontoloogiline idealist: ta ei eitanud kehade olemasolu. Pigem oli ta epistemoloogiline idealist: ta arvas, et kõige esimeses järjekorras *teab* ta enda mõtleva vaimu olemasolu. Samuti oli ta idealist põhjuslikus e ajaloolises mõttes: ta leidis, et Jumal *lõi* nii materiaalse kui vaimse maailma. Marksistid defineerivadki idealismi teesina vaimu *primaarsusest*. Seega on sovetiaegne terminoloogia meie jaoks eksitav.

Igapäevaelus selle maailmavaate tõttu midagi ei muutu, kinnitab Berkeley. Endiselt saab eristada illusioone ja asjade “tegelikku” olemasolu. “Päriselt” on olemas need asjad, millele vastavad tajud on omavahel seoses, *korrelatsioonis*. Näiteks: mulle tundub, et ma näen punast õuna. Ent seda õuna haarata püüdes läheb käsi “õunast” läbi. Seega oli tegemist illusiooniga. Või ka: ma näen ja katsun rohelisi mehikesi, kuid keegi teine neid ei näe ega tunne. Siis on tegemist hallutsinatsiooniga. Niisiis: see, mida nimetame “kehaks”, on teatud *regulaarsustega* tajude kompleksid.

Ent mis saab siis, kui ma õuna peale ei vaata? – Siis peaks ta lakkama olemast, sest tema olemasolu oligi ju tema tajumine. Kui ma nüüd õuna peale uuesti vaatan, kas ta tekib siis uuesti ja täpselt sama koha peale?

Niisugune *pidetus* asjade olemasolus Berkeleyle sugugi ei meeldinud.

Kui mina ise õuna ei vaata, aga keegi teine sellal seda õuna siiski vaatab, on õun ikka edasi olemas. Ent intersubjektiivsus ei päästa meid probleemidest, sest kindlasti oli ka neid asju, mida parasjagu ükski maine olend enam ei vaata. Et päästa ka nende asjade “olemasolu”, kutsuski Berkeley appi objektiivse vaimu – Jumala. Jumal hoiab oma mõistuses kõiki maailma objekte, ka sellal, kui kõik teised magavad. Jumal on nagu superpolitseinik, kes valvab, et maailma ära ei varastataks.

Õigupoolest, Berkeley õpetuse järgi on olemas elusolendite vaimud ja Jumala vaim. Kõik muu on Jumala mõtted ja kujutlused. Näiteks see, mida mina nimetan puuks, on Jumala mõte puust. Kui mina puud näen, siis ma mõtlen *kaasa* Jumala mõtet puust.

Berkeley õpetuses on Jumal nagu kõikvõimas telefonikeskjaam või internetiserver, mis vahendab ja korreleerib kõikide inimeste kujutlusi. Tänapäevases keeles metafoorselt väljendatuna elame me nagu mingis virtuaalses maailmas, mis on superkompuutri – Jumala – grandioosne mõte või arvutimäng. Berkeley õpetusel on seega huvitavaid paralleele ulmefilmiga *Matrix* (vt Eintalu 2003a).

Hegeli idealism

Kuulsaim idealist on objektiividealist *Hegel* (1770–1831). Hegeli õpetuse järgi on olemas ainult üks asi – nimelt *maailmavaim*. Selle vaimu ainsaks tegevuseks saab olla mõtlemine. Kuna tema ise on ainus olemasolev asi, siis saab ta mõelda vaid iseendast. Maailm on iseennast mõtlev mõte. Talle hakkab ekslikult tunduma, et olemas on miski, mis on väljaspool teda ennast – kehad. Kuid see on vaid maailmavaim ise, kes iseennast

jälgides end ära ei tundnud ja nõnda endast võõrandus. Iseennast mõteldes maailmavaim areneb “dialektiliselt”. Tal on keeruline struktuur ja ta koosneb osadest, mis üksikuna ei eksisteerigi päriselt. Nii ei ole ka üksiku inimese tõelised mõtted midagi muud kui vaid maailmavaimus osalemine. Mitte mina ise ei mõtle, vaid minuga mõeldakse – maailmavaim mõtleb minuga. Allegooriliselt väljendudes on inimesed maailmavaimu kui hiigelaju ajurakud. Ent Hegel ise sellisel kombel ennast ei väljendanud. Küll aga arvas ta, et maailmavaim on oma arengu kõrgeimasse tippu jõudnud just nimelt Hegeli enda mõtetes. Just Hegel oli see isik, kelle mõistuses maailmavaim lõpuks iseennast ära tundis!

Teaduslik realism ja -fiktionalism

Realismiks nimetatakse teaduse filosoofias vaadet, mille järgi *kehad*, aga ka füüsikateooriate mittevaaeldavad entiteedid – näiteks *elektronid* – eksisteerivad tegelikult, reaalselt. Üks XX sajandi tuntud realistidest on *D. M. Armstrong* (1926–...).

Fiktionalismiks nimetatakse aga vaadet, mille järgi teadusteooriate mittevaaeldavad entiteedid (näiteks *kvargid*) on vaid mugavad *fiktioonid* – väljamõeldised – mida päriselt ei eksisteeri. Kui kujutleme, *just nagu* oleksid aatomid jms tegelikult olemas, siis on meil jälgitavaid nähtusi hõlpsam välja arvutada. Fiktionalistid ei kritiseeri tavamõistustlikku vaadet, et silmaga nähtavad kehad, näiteks kivid, on olemas. Seisukohta, et teadusteooria eesmärgiks on õigesti kirjeldada vaid *jälgitavaid* nähtuseid, kaitseb *Van Fraassen* (1941–...) teoses *The Scientific Image* (1980).

Primaarsed ja sekundaarsed kvaliteedid

Õpetuse primaarsetest ja sekundaarsetest kvaliteetidest (e *esmastest* ja *teisestest omadustest*) esitas *Locke* (1632–1704). Selle õpetuse järgi on välismaailma objektidel teatud omadused – näiteks ruumiline ulatuvus, kaal jne. Need on *esmased* omadused. Asjadel, nii nagu me neid *kogeme*, on aga kahte liiki omadusi. Esiteks tajume me asju olevat ruumilise ulatuvuse ja kaaluga. Teiseks näeme asju olevat mingit värvi. Meile nähtuv värvus on aga *teisene* omadus, mis objektidel endil puudub ja on vaid meie teadvustes. Objektidel on vaid *võime* meis esile kutsuda värvusaistinguid.

Niisiis eeldab *Locke*, et mõned, ent mitte kõik meile nähtuvatest omadustest vastavad asjade endi omadustele.

Locke'i õpetus on kaasaegse füüsikaga heas kooskõlas. Tänapäeval eeldavad füüsikud, et kristallil on ruumala ja pind ning ta kaalub midagi. Kristall koosneb aatomitest. Valgusosakesed footonid langevad kristalli pinnale (mis tegelikult on nn "aatomtasand", kus aatomid asetsevad korrapärase mustrina) ja peegelduvad sellelt. Vastavalt kristalli atomaarse ehituse iseärasustele, peegelduvad peamiselt vaid teatud kindlate omadustega footonid. Seetõttu, kui need footonid jõuavad vaataja silma, näeb ta kristalli kindla värvusega. Kuigi kristallil endal värvust ei ole.

See kaasaegne vaade on erinev antiikaja atomismist, mille järgi roheline ese eritab rohelisi aatomeid, mis jõuavad vaataja silma, nii et vaataja näeb eset rohelisena.

Asi iseeneses

Kant (1724–1804) esitas aga õpetuse, mille järgi mitte ükski meile nähtuvatest omadustest ei ole puhtalt välismaailma objekti enda omadus. Kõik see, mida me kogeme, on vaid meile nähtuv maailm – *fenomenide* ehk nähtumuste maailm. Millised on asjad tegelikult – "asjad iseneses" –, seda ei saa me mitte kunagi teada. Kõik meie teadmised pärinevad ju nähtumustest, mitte nende põhjustajaist. Õigupoolest, välismaailma objektid ei eksisteerigi ruumis ja ajas – mis on vaid teadvuse vormid.

Välismaailma epistemoloogiline probleem

Ontoloogilist välismaailma probleemi saab tõsiselt võtta vaid epistemoloogias valguses. Ainult tänu sellele, et küsimus

Kust me seda teame, et kehad on olemas?

on raskesti vastatav, on ontoloogilisel probleemil mingit tervemõistustlikku kaalu. Aegade jooksul on filosoofid esitanud mitmeid jõulisi argumente näitamaks, et me ei või seda teada, kas välismaailm on olemas või milline ta on (vt ka Eintalu 2003a).

Descartesi deemon

Descartes (1596–1650) esitas mitmeid skeptilisi argumente välismaailma kohta. Üks neist palub mul kujutleda, et maailmas on vaid minu enda vaim ja lisaks veel kuri deemon-vaim, kes sisendab mulle, et mul on käed ja jalad ning et mu ümber on kehad. Minu teadmised maailma kohta pärinevad minu tajudest. Ent küsimuse all ongi just see, kas minu tajud mind eksitavad. Ma ei saa tajude abil tõestada, et tajud mind ei eksita. Minu tajud võiksid ju täpselt samad olla ka siis, kui kehasid poleks.

Kaasaegsemalt: hüpotees, et kehad on olemas, on tajudega küll kooskõlas, ent on tajude poolt *alamääratud* – sest tajudega on kooskõlas ka *alternatiivne* hüpotees kurjast deemonist. Seega pelgalt tajude najal ei saa nende hüpoteeside vahel valida.

Putnami “ajud tünnis”

Putnam (1926–...) (vt *Putnam* 1999) meelstab mind kujutlema, et tulnukad, kurjade kavatsustega ajuteadlased, hoiavad minu aju mingis lahuses ühes vaadis ja stimuleerivad elektriliselt minu ajukoort. Nad tunnevad ajuehituse peenimaid detaile ning nende käsutuses on ülivõimas raal, mis võimaldab mind täiuslikult petta. Kõik, mida arvan päriselt toimuvat, on vaid virtuaalne tehisilm. Õigupoolest, kõik need sündmused leiavad aset Alfa Kentauril ja ei mina ega ka minu aju ei viibi planeet Maal. Usun, et olen Maal, ent see on vaid osav simulatsioon.¹¹

Descartesi ja Putnami fantastilised nägemused ei sea aga kahtluse alla, et väljaspool inimese teadvust on miski. Descartesi konstruktsioon eeldab, et eksisteerib kuri deemon. Kuid Decsartes ei eelda *kehade* olemasolu. Putnam aga eeldab kehade olemasolu. Tulnukteadlastel on ju kehad, samuti on aju ja vaat kehalised objektid. Mida Puntami argument kahtluse alla seab, on välismaailma *omadused*. Ma usun, et mul on käed ja jalad, kuid võibolla on mul ainult aju ja tünn.

Moore'i käed

G. E. Moore (1873–1958), “terve mõistuse filosoof”, tõestas ühes väitluses välismaailma olemasolu nii: ta tõstis ühe käe ja ütles: “See on käsi.” Seejärel tõstis ta teise käe ja ütles: “See on teine käsi.” – Nähtavasti ta teadis, et ta ei maga.

Tavaliselt imestavad inimesed, milliste absurdsete probleemidega tegelevad filosoofid. Ent palju enam peaksid nad imestama, kuivõrd absurdseid argumente mõned kaasaja filosoofid esitavad, õigustamaks meie argiuskumusi.

Praktilised probleemid ja semantilised probleemid

Kui oleme välismaailma probleemi lahendanud ja otsustanud, et välismaailm on olemas ning et me teame seda, siis jääb lahendada rida praktilisemaid probleeme. Milline see välismaailm on? Kust jookseb piir kehade ja mõttemaailma vahel?

---

¹¹ Putnami argument on tuntud lühinimega *BIV* (ingl k: *Brains In a Vat*).

Paljude selliste küsimustega tegeleb teadus. Kuid teadus ei tõesta välismaailma olemasolu. Pigem eeldab ta seda.

Mida aga tähendab lause “Kehad on olemas?” – Mitmed XX sajandi filosoofid on leidnud, et see lause on sisutu ja et seega pole välismaailma probleem mõtestatud.

Noor Wittgenstein (1889–1951) leidis *Tractatuses* (1996, §§6.5 & 6.51), et välismaailma probleem on mõttetu ühel põhjusel. Enne surma aga märkmeis *Tõsikindlusest* (2000, §35), et see on mõttetu teisel põhjusel.

Ent märkmeis *Tõsikindlusest* (vt §§119 & 120) lisas Wittgenstein, et välismaailma probleem on *ebapraktiline*. Vt ka *Filosoofilised uurimised* (2005), §§474 & 575. – Praktikas ei huvita mind otseselt, kas tool on olemas siis, kui ma tooli ei koge. Mind huvitab *ennustus*, et kui istun, siis kogen, et tool mind kannab (Eintalu 2003. a).

Küsimusi mõtlemiseks

- Kas ristiusk on parimini kooskõlas materialismiga, idealismiga või dualismiga?
- Mõnedes müstikalistes teooriates (n kabalistikas või neošamanismis) väidetakse, et maailm koosneb materiaalsest ja astraalsest sfäärist. Maagiliste rituaalidega saavat astraalsfäärist vaime välja manada. Kas astraalsfäär on välismaailm?
- Kui ma otsustan puid lõhkuda, siis lõhungi. Ma muudan materiaalsel maailma ja algpõhjuseks oli minu mõte. Kas see on kooskõlas väitega, et välismaailm on mõtetest sõltumatu?
- Filmis Matrix juhtis arvuti inimeste kujutlusi – nõnda et erinevate inimeste kujutlused olid omavahel korrelatsioonis. Tekkis nõ “kollektiivne unenägu”. Kas selliste kujutluste maailm vastab välismaailma definitsioonile?
- Kui telepaatia oleks võimalik, kas inimeste mõtted oleksid välismaailma objektid?
- Kui oleks võimalik telekinees – esemete liigutamine mõtte jõul – kas liigutatavad esemed lakkaksid siis olemast välismaailma objektid?
- Kas materialist ikka tohib mateeriat nimetada “välismaailmaks”?
- Kas Kanti õpetus on idealism, materialism või dualism?

Kirjandust

- Berkeley (1997) "Kolm dialoogi."
- Blackburn (2002) *Oxfordi filosoofialeksikon*.
- Chalmers (1998) "Realism, instrumentalism ja tõde." *Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks?* Lk 202–220.
- Descartes (1996) "Meditatsioonid esimesest filosoofiast. Katkendid."
- Descartes (1999) *Arutlus meetodist*.
- Eintalu (1996) "Platoonilised meditatsioonid."
- Eintalu (2003a) "*Matrix*: filosoofial juhtmed seinast välja!"
- Joad (1996) "Mida me tunnetame välismaailmast? I–III." *Sissejuhatus filosoofiasse*, lk 17–88.
- Kant (1982) *Prolegomena*.
- Kolakowski (2000) "Kartesiaanlikud unenäod. *Cogito* ringkäik." *Horror Metaphysicus*, lk 30–36.
- Popkin & Stroll (1993) "Metaphysics." *Philosophy Made Simple*, pp 99–150.
- Putnam (1999) "Brains in a Vat."
- Russell (1959) *The Problems of Philosophy*, pp 7–45.
- Russell (1995) *Our Knowledge of the External World*.
- Saarinen (1996) *Läänemaise filosoofia ajalugu*.
- Schopenhauer (1859) *Die Welt als Wille und Vorstellung*.
- Van Fraassen (1980) *The Scientific Image*.
- Wittgenstein (1996) *Loogilis-filosoofiline traktaat*.
- Wittgenstein (2000) *Tõsikindlusest*.
- Wittgenstein (2005) *Filosoofilised uurimised*.

3.4. Teadvuse ja keha probleem

Teadvusefilosoofia põhiküsimusi

Teadvusefilosoofia (või ka *vaimufilosoofia*) on filosoofia üks põnevamaid harusid.¹²

---

¹² Teadvusefilosoofia (ingl k: *philosophy of mind*) ja teadusefilosoofia (ingl k: *philosophy of science*) on erinevad alad.

Mis on teadvus või mõistus? Mis seos on teadvusel ja kehal?

Sellised küsimused on teadvusefilosoofias keskseks.

Teadvusefilosoofias on ontoloogilisi, epistemoloogilisi, semantilisi ja muid küsimusi.

Ontoloogiliseks küsimuseks oleks näiteks:

Kas teadvus on pelgalt aju füüsilis-keemiline seisund või on ta midagi enam?

Epistemoloogiliseks küsimuseks oleks näiteks:

Kas teaduslike uuringutega on võimalik teadvust ammendavalt tundma õppida?

Semantiliseks küsimuseks oleks näiteks:

Mida tähendavad väljendid teadvusseisundite (mentaalseisundite) kohta? Näiteks: mida tähendab lause: “Tal on valu.”?

Nii on teadvusefilosoofia seotud mitmete teiste filosoofia teooriate ja probleemidega, näiteks keelefilosoofia küsimustega.

Järgnevalt keskendume peamiselt teadvusefilosoofia ontoloogilistele küsimustele – ja siingi peamiselt klassikalistele vastustele, mida nendele küsimustele on pakutud.¹³

Ontoloogiliste teooriate klassifikatsioon

Jätame teadvusefilosoofia hetkeks kõrvale, et heita ettevalmistav pilk ontoloogiliste teooriate üldisele klassifikatsioonile. Ontoloogilisi teooriaid saab jaotada selle põhjal, mitut sõltumatut liiki asju neis eeldatakse olemas olevat. Kas eeldatakse, et kõik olev koosneb põhialgetest, mida on: 1? 2? 3? jne.

Filosoofid oskavad loendada kaheni: “Üks, kaks, palju...” Nii jaotatakse ontoloogilised teooriad *monistlikeks*, *dualistlikeks* ja *pluralistlikeks*.¹⁴

Monism on vaade, mille järgi kõik olev taandub ühele põhialgele. Monistlikud õpetused on näiteks *materialism* ja *idealism*. Materialismi järgi koosneb kõik olev materiasest ehk ainest. Idealismi järgi on kõik olev vaimse loomusega.

Dualism on vaade, mille järgi kõik olev taandub kahele põhialgele.

---

¹³ Mõningaid *semantilisi* küsimusi käsitlesime varem peatükis 3.2. *Alter ego probleem*.

¹⁴ Tuletagem siin meelde sõnu “monokkel”, “duo” (“duett”) ja “poliitiline pluralism”.

Dualistlikud õpetused on näiteks *Platoni* (u 428–347 ema) *ideedeõpetus*, mille järgi eksisteerivad asjade sfäär ja ideede sfäär; ning *Descartesi* (1596–1650) õpetus, mille järgi Jumal lõi kaks substantsi: kehad ja vaimud. Just Descartesi vaade oli teadvusefilosoofiale teedrajav.

Pluralism on vaade, mille järgi kõik olev taandub rohkem kui kahele sõltumatule algele.

Teadvusefilosoofia eripära

Ülaltoodud klassifikatsioon pole teadvusefilosoofiale ainuomane. Näiteks küsimus, kas väljaspool teadvust on midagi, pole spetsiifiliselt teadvusefilosoofia küsimus. – Aga mis siis on teadvusefilosoofiale eripärane?

Eelkõige huvitab teadvusefilosoofi järgmine asjaolu. Paljudest füüsilistest kehadest *üheda* on mul eriline suhe. Nimelt: *iseenda* keha tunnen ma vahetult (tunnen näiteks valu) ja saan oma keha ka vahetult käsutada (saan näiteks liigutada oma kätt) – sellal kui ma ei tunne valu, kui saetakse puid, ega saa ka vahetult mõtte jõul tõsta puuhalde (mis oleks *telekinees*). Ma võin halge tõsta käega, aga selleks liigutan ma oma kätt. Muidugi võib vastu väita, et ka iseenda keha tunnen ja käsutan ma mitte vahetult, vaid närvide ja lihastega. Ent siiski on mul oma kehaga vahetum side kui kõigi ülejäänutega.

Keegi ei ütle ju: “Täna mul lauajalg valutab, tuleb vist torm.”

Argikõnes omistab isik oma “mina”-le nii vaimseid kui ka füüsilisi omadusi. Näiteks lauses: “**Ma mõtlen**, et **ma kaalun** 80 kg.”

Teadvusefilosoofia üheks põhiküsimuseks ongi nüüd see erilisem küsimus:

Kuidas ühes isikus, kellel tavaarusaamade järgi on kaks “asja” – nii teadvus kui ka keha – need kaks “asja” omavahel läbi saavad ja kuidas nad saavad ühes isikus koos olla?

Ent ka teadvusefilosoof peab tegema üldisi ontoloogilisi eeldusi, mida eelmises alajaotuses klassifitseerisime.

Monism ja reduktsiooniprobleem

Monistlikud õpetused väidavad, et kõik olev koosneb vaid ühest algest. Ent argielus tundub meile, et inimestel on nii keha kui ka vaim üsna erinevate asjadena. Iga monistliku õpetuse ees seisabki nüüd ülesanne seletada, miks meile tundub, et on kahte erinevat liiki asju – kui tegelikult on vaid ühte liiki asju. Monist peab näitama, et need näivalt kaks taanduvad tegelikult ühele – et *reduktsioon* ühele on võimalik.

Idealism väidab, et kõik olev on teadvus. Idealism ja idealistlik teadvusefilosoofia pole XX sajandil aga olnud populaarsed. Järgnevalt keskendumegi *materialismile*.

Materialistlik teadvusefilosoofia

XX sajand oli teaduse ja tehnika sajand. See mõjutas oluliselt ka XX sajandi filosoofiat. Paljud teadlased on materialistid. Materialism kui maailmavaade on XX sajandil olnud tooniandev. See on oluliselt puudutanud ka teadvusefilosoofiat.

Üks tuntud materialistlik teadvusefilosoof on *D. M. Armstrong* (s 1926). Materialistliku teadvusefilosoofia põhidoktriinina esitas ta järgmise teesi (vt n Armstrong 1980):

Teadvus on aju ja kesknärvisüsteemi füüsikalisk-keemiline seisund.

Armstrongi arvates peab filosoofia toetuma oma ajastu parimatele teadussaavutustele. Teadvusefilosoofia juhindugu kaasaegeist aju-uuringuist ja muust sarnasest. Ajuteadus või nn “neuroteadus” on XX sajandi teisel poolel tõesti plahvatuslikult arenenud.

Materialistlik teadvusefilosoofia on aga monistlik teooria ja tema ette tõstatub *reduktsiooniprobleem*. Materialistid peaksid näitama, et teadvuse olemasolu ja omadused on seletuvad, viidates mateeria olemasolule ja omadustele. Allpool saame käsitleda vaid mõningaid neist raskustest, mis siin materialistide ette on kerkinud.

Kas vesi on H₂O?

Materialistid on ikka uskunud, et vaimu materiaalse iseloomu näitamine on vaid aja küsimus, mis sõltub teaduse arengutasemest. Materialismi vastased on aga argumenteerinud, et takistused on siin hoopiski põhimõttelist laadi ning et nõutav reduktsioon poleks võimalik ka siis, kui teadus saavutaks oma võimaliku piiri.

Kujutlegem, et teadlastel õnnestub inimene “lõpuni” uurida. Nad koostavad *tabeli* või *sõnastiku*, milles on kaks tulpa. Ühes tulbas on ridade kaupa ülevalt alla esitatud inimorganismi erinevaid füüsikalisi seisundeid (elektripingeid ajukoore erinevates piirkondades jms). Teises tulbas on ridade kaupa kirjeldatud vastavaid teadvusseisundeid (“tunneb valu”, “näeb punast värvi”, jne). Eelduse kohaselt on sõnastik täielik.

Tõepoolest: teadlased on jõudnud hirmuäratavalt kaugele nn “ajukaardi” koostamisega – nad teavad hästi, millist ajupiirkonda kuidas mõjutades saab esile kutsuda millist aistingut. “Ajukaardi” abil konstrueeritakse näiteks nägemisaparate pimedatele.

Materialismi vastane aga väidab, et isegi kui selline tabel oleks täiuslik, ei piisaks sellest tõestamiseks, et teadvusseisundid *on* aju füüsikaliskemilised seisundid. Ainus, mida sellises kujuteldavas ideaalolukorras kindlaks tehtud oleks, oleks *seos* kehaseisundite ja teadvusseisundite vahel. Oleks kindlaks tehtud, et *alati*, kui *A*, siis ka *B* – ent sellest ei järelduks ju veel, et *A* on *sama asi*, mis *B*.

Selliste materialismivastaste argumentide tuum on järgmine. Teadlane vaatleb mitte teadvusseisundeid, vaid füüsikalisi seisundeid. Kui avada inimese kolp, paistab sealt aju, mitte mõtteid. Saab ehk tuvastada seoseid stiilis “Kui kolbas pole aju, pole ka mõtteid.” Ent kui tahes palju me sääraseid seoseid ka ei avastaks, ei järelduks siit, et ajuseisundid *on* mõtteid. Kui 1 kilo juustu maksaks alati 1 Eesti Kroon, ei järelduks siit ju veel, et juust on sama, mis Eesti raha. Sellest, et me teame, kuidas teadvust füüsikaliste hoobadega *manipuleerida*, ei järeldu, et teadvus on sama, mis need füüsikalised hoovad.

Materialistide vastus sellisele argumendile on, et kui teadvusefilosoofias ei tohiks *A*-d samastada *B*-ga, isegi kui kõik *A*-d on *B*-d, siis ei tohiks sedasi samastada ka loodusteadustes. Siis aga tuleks mitmed tunnustatud teadusteooriad üle parda heita.

Nii ütlevad keemikud, et vesi on H_2O . Ent tegelikult on kindlaks tehtud ju vaid seda, et sageli, kui tohime ütelda: “Vesi,” siis tohime ka ütelda: “ H_2O .” Et see on vesi, ilmneb sellest, et see on märg, jne. Et see on keemikute valemile vastav asi, tehakse kindlaks keemiliste eksperimentide ja arvutustega.

Intentsionaalsus

Materialistliku teadvusefilosoofia vastastel on teisigi argumente. Ikka osutavad nad teadvuse eripärale, mida põhimõtteliselt ei saavat taandada mateeria seisundeile, mille uurimisega tegeleb teadus – ükskõik, kui kaugele viimane siis ka ei areneks.

Sageli viidatakse sellele, et teadvus on alati teadvus *millestki*, et teadvus on millelegi *suunatud* – et teadvusel on *intentsionaalsus*. Mõte ei ole ainult elektronide sibamine peas: mõte on mõte *millestki*, tal on *sisu*. Et teadvust ammendavalt kirjeldada, tuleb kirjeldada ka teadvussisusid. Inimteadvuse intentsionaalsust rõhutas *Brentano* (1838–1917).

Materialist *P. M. Churchland* on aga vastu väitnud, et ka rakett on millelegi suunatud, seega suunatus kui selline pole veel teadvuse eripära (vt n Churchland 1984).

Materialismi eelised

Seevastu on materialistil lihtne teadvust ja keha *ühitada*: seletada, kuidas teadvus ja keha omavahel läbi käivad. Keha mõjutab teadvust? – Lihtne: ta vigastas oma jalga ja teatav füüsikaline-keemiline impulss liikus neoroneid (närvirakkude ahelaid) pidi tema jalast ajuni, kuni ta tundis valu. Teadvus mõjutab keha? – Lihtne: ajus võeti vastu otsus, ajust suundusid närviimpulsid jalga ja ta liigutaski jalga. Eeldusel, et teadvusseisundid on füüsikalised seisundid (mida materialist peab alles näitama), on teadvuse ja keha vahelised mõjud füüsikalised protsessid, mis kulgevad vastavalt füüsikaseadustele.

Dualistidel teadvuse ja keha vastasmõju seletamine aga nõnda lihtsalt ei käi.

Dualism ja ühitamise probleem

Dualist eeldab, et on kahte olemuslikult erinevat liiki asju – vaimud ja kehad –, mis vastavad kahele teineteisest sõltumatule olemise liigile.

“Sõltumatud” on vaim ja keha selles tähenduses, et üht ei saa taandada teisele, üht ei saa seletada teise kaudu. Dualisti eeldustest ei järeldu ka otsemaid, et vaim ei saa üksinda olemas olla (materialisti eeldustest see aga järeldub).

Seega ühe põhialge reduktsioon teisele põhialgele on dualisti arvates võimatu – sellal kui monisti jaoks on see lausa kohustus: taandada üks teisele. Kuna dualist eeldab, et keha ja vaim on erinevat laadi objektid, mis üksteisele ei taandu, siis loomulikult ei pea ta ka seletama, et teadvus saab olla materiaalse seisund.

Tähtsaim selline dualist on *Descartes* (1596–1650). Descartesi arvates on kehade põhiomaduseks ruumiline ulatuvus, mõistuse põhiomaduseks on mõtlemine üldises tähenduses, kaasaarvatud tajumine.

Ent dualistil on raske lahendada ülesannet, millega materialist hakkama saab. Kuidas saavad vaim ja keha teineteist mõjutada, olles erinevat liiki asjad? – See on *keha ja vaimu ühitamise probleem*.

Teadvuse ja keha vastasmõjud

Vaevalt, et dualist sooviks eitada seda igapäevast tõsiasja, et vaim mõjutab keha ja keha mõjutab vaimu. Kui otsustan midagi teha, näiteks liigutada kätt, ja seda ka teen, siis minu mõtte tagajärjel toimus muutus minu kehaga – minu käsi liikus. Ja vastupidi: kes on korra alkoholi joonud, nõustub kohe, et vere keemiline koostis mõjutab vaimuseisundeid.

Teadvuse ja keha vastasmõju mehhanism seletamata

Ent kuidas saab mittefüüsikaline vaim olla vastasmõjus kehaga, mis on füüsikaline? Kahe piljardikuuli pörke seletamiseks viitame füüsikaseadustele, näiteks impulsi jäävuse seadusele. Ent millised jõud võiksid vahendada vaimu ja keha vastasmõju? Mittefüüsikalisel vaimul ei tohiks olla näiteks massi, mida tõugata.

Ryle (1900–1976) leidis, et Descartes käsitleb inimese teadvust “kummitusena masinas”. Descartes ei saavat näidata mehhanismi, kuidas vaim mõjutab keha (vt Ryle 1996). Siiski tuleb nentida, et Ryle pole tõestanud, et selline mehhanism on *võimatu*. Pigem osutas ta dualistide raskustele ja sellele, et nad pole sellist mehhanismi *veel* leidnud.¹⁵

Me nägime, et materialisti probleemiks oli see, et ta ei tunnistanud teadvuse eripära, mis teadvusel siiski näikse olevat – samas kui materialistil oli kerge seletada vaimu ja keha vastasmõju, mis taandus tervenisti kehalistele protsessidele.

Dualist tunnistab küll teadvuse eripära, tema mittefüüsikalist loomust, aga satub kohe raskustesse selle seletamisega, kuidas kaks täiesti erineva loomusega asja saavad üksteist mõjutada. Sellise mõju mehhanismi pole dualistid eales seletada suutnud, sellal kui materialistid pole tõestanud, et teadvus on tõesti pelgalt aju füüsikaline seisund.

Võimupiirkondade jagamine

Sellega pole dualisti probleemid veel lõppenud. Ühel ja samal inimkehal näib olevat kaks peremeest – füüsikaseadused ja teadvus. Kui palju jätavad füüsikaseadused vaimule ruumi käsutada keha? Ja kui palju ruumi jääb *tahtevabadusele*?

Descartesi (1596–1650) teooria sai veel ühe hoobi, kui hakati uskuma *Newtoni* (1642–1727) mehaanikat, mille järgi füüsikaliste kehade liikumised on täielikult *determineeritud* looduseaduste ja algtingimuste poolt.

Parallelism

Üheks vastuseks nendele probleemidele on *parallelism* või *okasionalism*. Selle teooria järgi vaim ja keha teineteist ei mõjutagi. Nende vastasmõju on ainult näiv.

---

¹⁵ Modaaluste *ei ole (veel)* ja *on võimatu* segiajamine on analüütilisele filosoofiale olnud iseloomulik.

Jumal lõi kaks erinevat maailma – kehade maailma ja vaimude maailma. Ta seadis need maailmad toimima kindlate seaduste järgi. Nagu kaks äratuskella tiksuvad nad kõrvuti, paralleelselt, teineteist segamata. Nad hakkavad “helisema” täpselt ühel ajal, või ka üks kell veidi enne teist. Nii jääb ekslik mulje, et see, et üks kell hakkas helisema, põhjustas seda, et helisema hakkas ka teine kell.

Ma otsustan püsti tõusta ja tõusengi. Alul tuli mõte, seejärel viisin mõtte ellu. – Nii mulle ainult näib. Hoopis Jumala plaan oli põhjus, miks mul tuli see mõte ja ka põhjus, miks ma püsti tõusin. Minu mõte pole minu keha mõjutanud. Jumal mõjutas nii minu mõtet kui minu keha. See on *ettemääratud harmooniaga* vaimude ja kehade vahel.

Alati, kui arvame, et sündmus *A* on sündmuse *B* põhjus, peame me arvestama ka võimalusega, et *A* ei ole *B* põhjus – ja et selle asemel on tegemist *kolmanda*, *ühise põhjusega C*, mis kutsus esile nii *A* kui *B*.

Leitakse, et suitsetamine põhjustab kopsuvähki. Ent ehk on tegemist selliste geenidega, mis kallutavad nii suitsetama kui ka kopsuvähki haigestuma?

Parallelismi teooria on aga kontrollimatu, metafüüsikaline. Ükski vaatlus ei saaks selle teooriaga vastuollu sattuda.

Dualist soovis inimväärikust kaitsta teaduse pealetungi eest. Ta soovis rõhutada inimteadvuse eripära, teadvuse erinevust füüsilisest maailmast. Ent parallelismi teooria hoopiski alavääristab inimese mõistust. Inimesel pole siin ju ei vaba tahet ega tarkust ega ka võimet maailma mõjutada.

Epifenomenalism

Selle teooria esitas *T. H. Huxley* (1825–1895). Huxley järgi on teadvus vaid *epifenomen* – kõrvalnähtus. Keha mõjutab küll teadvust, ent mitte vastupidi. Teadvus on evolutsiooni käigus juhuslikult tekkinud tarbetu kõrvalnähtus. Teadvus on nagu vedurivile, kes kujutab endale ette, et tema veabki vedurit.

Huxley teooria lahendab küsimuse, kuidas saab teadvus sekkuda keha käitumisse, mis allub loodusseadustele. Huxley järgi ei saagi. Ent ta jätab selle eripäraselt imelise teadvuse kasutu pealtvaataja rolli.

Muidugi, sellest, et mõni teooria meile ei meeldi, ei järeldu veel, et see teooria on vale.

Teadvus kui arvutiprogramm

Üheks moodsaks suunaks on käsitleda teadvust sarnaselt arvutiprogrammidele (vt n Cryan jt 2003). Selle ideoloogia rajajaks on kaasaegsete arvutite leiutaja *Turing* (1912–1954). Inimese aju nähakse arvutina, *infotöötlemissüsteemina*, milles närvirakkude võrgud (neuronite võrgud) arvutavad saadud sisendeile vastavaid väljundeid, lülitades ühest seisundist teise. Erinevatel autoritel on küll erinevad arusaamad sellest, kuidas nimelt see arvutamine inimese peas toimub. Mõnda sellist mudelit nimetatakse *neuroarvutuslikuks*, mõnda *kognitiivteaduslikuks*. Mõned kaasavad *tehisintellekti (AI)* uuringuid, mõned viitavad *geneetikale*.

Ühte ja sama arvutiprogrammi saab käivitada erinevast materjalist ja erineva konstruktsiooniga arvutitel. Ka see pole programmi eesmärkide jaoks oluline (küll aga on tehniliselt oluline), kas programm on realiseeritud hammasrataste süsteemil või elektronlampidega või transistoritega või elektronkiipidega.

Mis on tähtis, on programmi *funktsioneerimine*. Ka inimese puhul tuleb silmas pidada, millist *funktsiooni* täidab näiteks valutunne meie käitumises. Valu tunnen ma siis, kui minu organism on vigastatud, ja valust hoidumine viib vigastustest hoidumisele. Valu käitumuslikuks funktsiooniks on seega esile kutsuda ennast alalhoidvat käitumist.

Ühed teadvuse arvutusliku mudeli teoreetikud – nagu *Fodor* (s 1935) – püüavad säilitada meie tavaarusaamu teadvusseisundeist, kaitstes mõisteid nagu “valu” või “eesmärk” (vt nt *Fodor* 1975). Nad kaitsevad “rahvapsühholoogiat” (ingl k: *folk psychology*).

Teised – eesotsas *P. M. Churchlandiga* – aga leiavad koguni, et meie argised mõisted teadvusest ning nende mõistete tavapärase kasutamine moodustavad teatava *teooria*, mis on siiski väär teooria (vt nt *Churchland* 1984). Kui ütlen, et ta solvus ja läks sellepärast ära, siis olen eeldanud sellist tavapsühholoogilist teooriat. Ent see teooria on sama aegunud ja ekslik nagu soojusvedeliku teooria, mis asendati molekulide soojusliikumise teooriaga. Tõesem teooria peab toetuma kaasaegsele *neuroteadusele*.

Churchlandi ei heiduta vaade neuronahelatega ühendatud ajudesüsteemist, mis sarnaneks internetile. Ajud saaksid siin suhelda keele vahendusega ja seda suhtlemist teadvustamata – nii nagu ma ise ei tea, kuidas minu ajupoolkerad omavahel signaale saadavad.

Ent manipuleerimise tasandist pole see teadvusefilosoofiline suund kaugemale pääsenud. Küsigem lihtsalt: kas arvuti peab selleks midagi *tundma*, et arvutada? Kas ta peab *aduma*, et ta on olemas? Kas ta peab iseendast *teadlik* olema? – Sellest, et arvutil on programm, ei järeldu ju veel, et arvutil on teadvusseisundid.

Küsimusi mõtlemiseks

- Oletagem, et füüsikaline maailm on täielikult determineeritud füüsikaseaduste poolt. Oletagem veel, et inimese keha mõjutab inimese teadvust. Mis siit järeldub vaba tahte jaoks?
- Oletagem, et inimese aju on võimendi, mis võimendab juhuslikult toimuvaid kvantprotsesse ajurakkudes. Mis sellest järelduks?
- Millised eetilised probleemid tulenevad kaasaegsetest aju-uuringutest?
- Kas materialisti vaadetega on kooskõlas uskumus hinge kehatust eksistentsist pärast keha surma?
- Kas materialisti vaadetega on kooskõlas uskumus metempsühoosist – hingede rändamisest ühest kehast teise?
- Kas materialisti vaadetega on kooskõlas ulmejutt inimese teadvuse kolimisest arvutisse?
- Kuidas dualist saab aru, et tema teadvus on tema enda oma ja mitte mõne teise inimese oma?
- Kas neuroarvutusliku mudeli järgi võiks mõnel arvutil olla teadvus?
- Kas neuroarvutuslik teadvusefilosoofia on materialistlik?
- Kas arvutit tohib välja lülitada ilma arvuti nõusolekuta?

Kirjandust

Allik (1996) “Hämmastav hüpotees teadvuse kohta.”

Armstrong (1980) *The Nature of Mind and Other Essays*.

Blackburn (2002) *Oxfordi filosoofialeksikon*.

Chalmers (1999) “Otse teadvuseprobleemi kallale.”

Churchland (1984) *Matter and Consciousness*.

Cryan jt (2003) *Juhatus loogikasse*, lk 145–168.

- Dennett (1999) “Tagurpidi teadvuseprobleemi kallale.”
- Descartes (1999) *Arutlus meetodist*.
- Dretske (1995) “Kas intellekt saab olla tehisklik?”
- Eintalu (1993) “Ainetu mõtleja või mõttetu ainleja.”
- Eintalu (2003a) “*Matrix*: filosoofial juhtmed seinast välja!”
- Fodor (1975) *The Language of Thought*.
- Joad (1996) “Teaduslik materialism. Keha ja vaimu probleem.”
Sissejuhatus filosoofiasse, lk 434–473.
- Karmo (1991) “Olen ma mõtlev loom või ainetu mõtleja?”
- Laasberg (1997) “Daniel Dennetti Äraseletet teadvus.”
- Meos (1988) “Keha ja vaimu probleem.” *Filosoofia põhiprobleemid*, lk 103–143.
- Mölder (2003) “E, sest C: Metafüüsilised vestlused põhjuslikkusest ja vaimust.”
- Parve (1991) *Filosoofilisi teadvusekontseptsioone*.
- Popkin & Stroll (1993) “The mind-body problem.” *Philosophy Made Simple*, pp 105–114.
- Rorty (1999) “Teadvus, intentsionaalsus ja vaimufilosoofia.”
- Ryle (1996) “Descartes'i müüt.”
- Searle (1985) *Minds, Brains and Science*.
- Searle (2001) “Vaimud, ajud ja programmid.”
- Von Wright (2001) “Vaimust ja mateeriat.” *Filosoofia, loogika ja normid*, lk 663–705.

3.5. Induktsiooniprobleem

Hume'i fantastilised tulemused

Induktsiooniprobleem on üks kuulsamaid ja raskemaid epistemoloogilisi probleeme. Seda probleemi tuntakse ka “Hume'i probleemi” nime all, sest et selle probleemi tegi kuulsaks filosoof *David Hume* (1711–1776).

Hume'i arvates ei ole meil võimalik tulevikusündmuse ette teada, sest et meil pole võimalik põhjendada nn *induktiivseid järeldusi*. Nii näiteks ei ole meil võimalik õigustada induktiivset arutlust “Kõik seninähtud elevantid olid valged, järelikult on kõik elevantid valged (ja järelikult: järgmine elevant, keda näen, on valge).”

Sellest skeptilisest väitest järeldub ühtlasi, et meil pole võimalik seda teada, kas on olemas mingeid loodusseadusi. Ja isegi kui mingid loodusseadused tegelikult kehtiksid, siis poleks meil võimalik teada, millised nimelt. Kui me näiteks teaksime, et Newtoni seadused kehtivad, siis teaksime sedagi, et ka tulevikus massiga kehad tõmbuksid, mitte ei tõukuks. Ent Hume'i arvates ei või me seda teada, kuidas kehad tulevikus käituvad. Järelikult, me ei või teada ka seda, millistele loodusseadustele kehad alluvad. Parimal juhul võime vaid teada, kuidas kehad *seni* on käitunud. Näiteks võime teada, et *seni* on kehad käitunud nii, just nagu kehtiksid Newtoni seadused. Ent järeldus, et tulevikus alluvad kehad samadele regulaarsustele, millistele ka minevikus, on induktiivne – ja Hume'i järgi ei saa selliseid järeldusi põhjendada.

Hume'i skeptitsism

Hume'i tuntakse skeptikuna ja ka agnostikuna. Hume'i agnostitsism ulatub aga kaugemale kui ainult väide, et meil pole võimalik ette teada tulevikunähtusi. Viidates sellele, et induktiivseid arutlusi pole võimalik põhjendada, väidab Hume ka seda, et me ei tea, kas Jumal on olemas, kas kehad on olemas, jms. Parimal juhul võin teada vaid enda hetkemuljeid ja võib olla ka seda, millised muljed olid mul varem, minevikus – juhul, kui minu mälu on usaldusväärne.

Hume'i naturalism

Hume ise pakkus oma “skeptilisele probleemile” lahenduse, mida ta nimetas “negatiivseks” ehk “skeptiliseks”. Meil tulevat juhinduda oma instinktiivsetest ja harjumuslikest uskumustest tulevikusündmuste kohta. Kui olen oma käe tules kõrvetanud, siis hakkan edaspidi tuld vältima ega aseta oma kätt enam tulle. Sellisest looduslikust psühholoogilisest järeldusest, mida ma mitteteadlikult teen, peaksingi ma juhinduma – kuigi ma ei saa mõistuslikult põhjendada, et selline järeldus on õige.

Niisugust “lahendust” kutsutakse ka “Hume'i naturalismiks” (vt nt Mounce 1999). Naturalismiks nimetatakse seda seepärast, et Hume arutleb, et võib olla loodus ise hoolitseb selle eest, et meie tavapärased tulevikuootused kujuneksid õigesti.

Ent Hume'i järgi meie mõtlemisharjumused *võivad* meid õigetele tulemustele viia, aga võivad ka *mitte* viia. Meie ise ei saa seda ette teada, kas loodus meid tüsatab. – Kahjuks järeldub siit otsemaid, et meil pole alust soovitada (nagu Hume soovitab), et tuleb juhinduda oma harjumuslikest mõttejäreldustest. Meil pole ka alust anda soovitusi, et

neist juhinduda ei tule. Meil pole põhjust loodust usaldada, ega ka põhjust teda mitte usaldada.

Niisiis Hume'i "skeptiline lahendus" tähendab vaid, et tegelikult pole me oma probleemi veel lahendanud.

Tulevikuennustused ja praktilised vajadused

Hume'i järgi pole meil teadmisi tuleviku kohta vaja mitte pelgalt uudishimust, vaid sellepärast, et sellistel teadmistel on praktiline väärtus. Ma ei oska oma tegusid planeerida, kui ma ei tea, mis tulevikus juhtub. Ma ei oska otsuseid vastu võtta ja valikuid sooritada, kui mul pole õrna aimugi, millised on minu otsuste ja valikute tagajärjed. Ma ei tea, kas pöörata autorooli vasakule või paremale, kui ma ei tea, kuidas auto sellele reageerib.

Seda probleemi tuntakse ka *praktilise* või *pragmaatilise* induktsiooni-probleemina.

Probleem on siin eelkõige selles, et ma pean oma otsuse vastu võtma enne, kui ilmnevad selle otsuse tagajärjed. Niisiis on otsuse mõistuspäraseks tegemiseks vaja mõistuspäraselt ennustada selle otsuse tagajärge.

Empirism, teadus ja religioon

Hume (1711–1776) esitas oma skeptilised argumendid ajastul, mil kiriku mõjuvõim oli kahanemas ja teadus oli alustanud oma võimsat pealetungi. Newton (1643–1727) oli oma teooria juba esitanud ja see oli võitnud poolehoidjaid.

Need, kes olid teadusest vaimustuses ja vastandasid teadust religioonile, uskusid, et õigeks meetodiks teadmiste hankimisel on teaduslik meetod. Teadmiste hankimisel tuleb toetuda vaatlustele ja mõistusele, mitte eelarvamustele, autoriteetidele ja traditsioonile. Ning paljud teaduse jüngrid arvasid, et teaduse eripäraks on toetumine vaatlustele. Teadmiste allikaks on kogemus, õpetasid empiristid.

Selles olukorras oli Hume'i resultaat masendav, sest see näitas, et kui teadmiste ainsaks allikaks oleks kogemus, siis puuduks meil teadmine looduseadustest.

Hume jõudis järeldusele, et nii teadus kui religioon toetuvad usule, kuigi kumbki omal moel. Nii usub teadlane, et vaadeldud regulaarsus kehtib ka edaspidi, sellal kui usklik võib uskuda *imesid*, mis rikuvad looduseadusi.

Kuid nii teadlane kui ka usklik lähtuvad uskumustest, mida pole võimalik põhjendada.

Selline tulemus oli nõrdimapanev, sest see seadis teaduse võrdsele pulgale religiooniga. Hume'i vaated ei meeldinud ei teadlastele ega ka usklikele. Ta jäi kahe võitleva leeri vahele, saades hoope mõlemalt poolt.

Induktsiooniprobleemi eeldused

Tegelikult on meil kaks erinevat probleemi:

1. *Kas tulevikku on võimalik ette teada?*
2. *Kas induktiivseid järeldusi on võimalik põhjendada?*

Neist esimene on epistemoloogiline probleem, teine aga loogiline probleem.

Epistemoloogias tuntud induktsiooniprobleem ei ole puhtalt loogiline probleem.¹⁶

Me peaksime alustama lihtsatest küsimustest, mida iga võhik siinkohal esitab:

Miks on tuleviku etteteadmiseks vaja põhjendada induktiivseid järeldusi?

Miks on induktiivsed arutelud tuleviku ennustamisel asjassepuutuvad?

Lihtne ja enesestmõistetav vastus nendele küsimustele on, et tuleviku ennustamise probleemist saab induktsiooniprobleem vaid tänu tehtud eeldustele maailma, inimteadvuse ja nende kahe vahekorra kohta. Millised need eeldused on?

Empirism

Empiristide järgi on teadmiste allikaks kogemus. Et maailma kohta midagi teada saada, tuleb midagi näha, kuulda, jne.

A PRIORI teadmine kõrvale jäetud

Empiristid eeldavad, et “aprioorne sünteetiline teadmine” pole võimalik. Loodusseadusi pole võimalik teada enne kogemust, kogemusest sõltumatult, pelgalt puhta mõistuse najal.

---

¹⁶ Eksiarvamusel oli siin Soome kuulus filosoof Von Wright oma töös *Loogiline induktsiooniprobleem* (1941).

Selgeltnägemine kõrvale jäetud

Varjatult eeldatakse samuti, et me pole selgeltnägijad, prohvetid. Ma võin teada oma hetkemuljeid. Näiteks: ma tean, et praegu nähtub mulle roheline värv. Ma võin ka teada oma varasemaid muljeid. Selle jaoks on mul võime nimega mälu, eeldusel, et see on usaldusväärne. Ma mäletan, et ka hetk tagasi nähtus mulle roheline värv.

Niisiis on mul tajuvõime ja mäluvõime. Ent mul puudub vastav võime tuleviku jaoks. Ma ei taju tulevikusündmusi praegu. Ma ei mäleta tulevikku, ma mäletan minevikku.

Mul on küll hea fantaasia, ent Hume'i järgi pole fantaasia usaldusväärne.

Seega on mul otseteadmine enda hetkemuljetest ja ehk ka minevikumuljetest. Ent mul puudub säärane otsene ja vahetu teadmine enda tulevikumuljetest.

Teadmine tulevikunähtustest peab olema järeldatud teadmine

Tehtud eeldustest jõuab Hume järeldusele, et teadmine tulevikunähtustest – kui selline teadmine üldse on võimalik – peab olema kaudne, järeldatud teadmine. Siit edasi jõuab ta tulemusele, et ka selline kaudne teadmine tulevikunähtustest ei ole võimalik. Nii järeldabki ta, et tulevikku pole võimalik ette teada.

Hume'i skeptilist tulemust ei saa õõnestada väitega, et ka meie teadmine minevikust on ebakindel. Hume võiks lihtsalt vastata, et ta tõestas, et *isegi* kui mälu ja tajuvõime oleksid usaldusväärsed, ikkagi poleks meil võimalik tulevikku ette teada.

Vajalikud on induktiivsed järeldused

Hume leiab, et meie järeldused tuleviku kohta peavad enda lähtepunktiks võtma just selle otseteadmise, mis meil juba olemas on. Sest et järeldused peavad ju millelegi toetuma: neil peavad olema mingid eeldused.

Ent see otseteadmine, mis meil on, on teadmine vaid olevikust ja minevikust. Sellisest teadmisest ei saa loogiliselt rangelt, *deduktiivselt*, järeldada väiteid tuleviku kohta.

Asi on selles, et kui me oma algteadmise sõnastame lausetena, on kogu nendes lausetes sisalduv informatsioon ainult mineviku ja oleviku kohta. Deduktiivse järelduse lõpptulemus saab aga väljendada ainult sellist informatsiooni, mis järelduse eeldustes juba niigi sisaldus. Nii näiteks võib väitest “A ja B” (kus A ja B tähistavad mingeid väiteid) küll

deduktiivselt järeldada väite “*B*” – ent see järelduse tulemusena saadud väide “*B*” juba sisaldus eelduses “*A* ja *B*”. Niisiis: loogiliselt range järelduse lõpptulemus saaks meile midagi ütelda vaid oleviku ja mineviku kohta, ent meie vajasime järeldust, mille lõpptulemus ütleks midagi tuleviku kohta.

Siit järeldab Hume, et tuleviku etteteadmiseks peame me kasutama mittededuktiivseid, loogiliselt vigaseid järeldusi. Sellistest järeldustest käsitleb ta vaid nn “lihtsat” ehk “loendavat” induktsiooni.

Loendav induktsioon

Olgu hulk *Y* hulga *X* alamhulk. Näiteks: kõikide naiste hulk on kõikide inimeste hulga alamhulk. Olgu alamhulga *Y* igal elemendil *a* omadus *b*. Näiteks: kõikidel naistel on mõistus. Kui siit järeldame, et ka suurema hulga *X* igal elemendil *a* on omadus *b*, siis oleme me teinud tüüpilise induktiivse järelduse. Teisisõnu: induktiivne järeldus on *üldistus*, järeldamine alamhulgalt tervele hulgale, järeldamine üksikult üldisele. Tervele hulgale omistame siin tema alamhulga omadused.

Induktiivsete järelduste eriliigiks on järeldamine minevikult kogu ajale või ka minevikult tulevikule. Näiteks:

- *Kõik vaadeldud inimesed olid mõistusega. Järelikult, kõik inimesed on mõistusega.*
- *Kõik vaadeldud inimesed olid mõistusega. Järelikult, ka järgmine inimene, keda näen, on mõistusega.*

Just selliseid induktiivseid järeldusi minevikult tulevikule käsitleb oma arutlustes (tuleviku teadmise kohta) Hume. Ent Hume'i arvates ei saa me põhjendada mitte mingisuguseid induktiivseid järeldusi. Seega ei saa me põhjendada ka induktiivseid järeldusi minevikult tulevikule. Kuna sellised induktiivsed arutlused minevikult tulevikule olid Hume'i arvates vajalikud, et tuleviku kohta midagi teada, järeldab ta, et tulevikku pole võimalik ette teada. Sest et ma ei tea oma otsuse tõesust, kui olen selle otsuseni jõudnud arutlusega, millesse mul pole alust uskuda.

Induktiivseid arutlusi pole võimalik põhjendada

Hume'i arutlustes saab seega määravaks tõestus, et induktiivseid arutlusi pole võimalik põhjendada.

Igatahes pole induktiivsed järeldused põhjendatavad, viidates *loogilisele paratamatusele*. Deduktiivse arutluse puhul garanteeriks eelduste tõesus lõpptulemi tõesuse vastuoluseaduse läbi: eelduste tõesus ühes tulemi eitusega moodustaks vastuolu. Ent induktiivsete järelduste puhul see nii

ei ole. Sellest, et seni on kõik *a*-d olnud *b*-d, ei järeldu loogilise rangusega, et ka järgmine *a* on *b*. Poleks midagi vastuolulist selles, kui järgmine keha kukuks alt ülesse, kuigi kõik eelnevad kukkusid ülevalt alla. Me ei jõuaks kuidagi vastuolulise väiteni stiilis “See *a* on ja ei ole *b*.”

Niisiis ei saa induktiivseid järeldusi põhjendada, viidates vastuolude välistamise seadusele. Tulevikku ei saa ennustada deduktiivse aruteluga – ent sellest tuleneb ka, et me ei saa täie loogilise rangusega garanteerida, et meie ennustused on tõesed.

Induktiivsete järelduste õigustused on ringtõestused

Kui midagi põhjendada tema enda kaudu, siis on tegemist ringtõestusega. “Miks *a*?” – “Sellepärast, et *a*!” – Siin on tegemist tüüpilise ringtõestusega. Ringtõestusega ei saa midagi tõestada – vastasel korral saaks tema abil tõestada *iga* väidet.

Hume'i järgi on kõik induktiivsete arutluste õigustused ringtõestused. Igas sellises põhjenduses on juba eeldatud seda, mida alles pidi hakkama põhjendama.

Induktsiooniprintsiip

Võiks ju väita midagi sellist: “Üldjoontes sarnaneb tulevik minevikule.” – Sellist printsiipi nimetatakse *induktsiooniprintsiibiks* või ka *looduse ühetaolisuse printsiibiks*¹⁷.

Kui me sellise printsiibi lisaksime eeldusena oma muudele eeldustele, aitaks see ehk meie järeldusi õigustada (tegelikult ei aitaks – induktsiooni õigustamiseks peaksime veel ka seda täpsemalt teadma, *mismoodi* nimelt tulevik sarnaneb minevikule). Ent nüüd küsib Hume, et mis alust on meil uskuda induktsiooniprintsiipi? – On ju nii, et uskuda induktsiooniprintsiipi on sama, mis uskuda induktiivseid järeldusi.

Induktsiooniprintsiip ja teadus

Võib olla on induktsiooniprintsiip teaduse eelduseks. Kui teadlane teeb eksperimendi, katse, siis ta ju eeldab, et katse on korratav – et teised teadlased ja muul ajal, teistes kohtades, võiksid sooritada selle sama katse ja saada ligikaudselt sama tulemuse. – Ent kui selline eeldus mineviku sarnanemisest tulevikule on teaduse fundamentaalne eeldus, siis ei saa teaduse abil induktiivseid järeldusi põhjendada. Vastupidi: siis õõnestab Hume'i arutlus kogu teaduse usaldusväarsust.

---

¹⁷ Ingl k: *PUN – the Principle of the Uniformity of Nature*.

Senine edu pole argument

Keegi võiks arutleda nõnda: “Seni on induktiivsed arutlused olnud (sageli) edukad. Seega on meil põhjust uskuda, et nad on ka edaspidi (sageli) edukad.” – Kahjuks Hume'i järgi selline põhjendus ei kõlba, sest et see põhjendus ise on ju induktiivne (“Seni on olnud *X*, seega: tõenäoliselt on ka edaspidi *X*.”). Me ei saa induktiivsete järelduste arukust põhjendada, eeldades, et induktiivsed järeldused on arukad.

Nii teeb Hume järelduse, et tulevikku pole võimalik ette teada.

Kuni tänase päevani pole veel mitte keegi leidnud Hume'i arutlustest otsustavat mõra. Erinevaid lahenduskatseid induksiooniprobleemile on pakutud palju. Ent kaugemale demagoogiast või lihtsatest loogikavigadest pole need tavaliselt küündinud.

Kanti meeleheitlik jõupingutus

Immanuel Kant (1724–1804) tegi meeleheitliku katse lahendada Hume'i probleemi (vt Kant 1982). Kõrvaltulemusena tootis ta palju huvitavaid ideid, ent milles seisnes tema ülikeerukas lahendus, sellest ei saanud ta nähtavasti ise ka lõpuni aru.

Põhijoontes toetub Kanti lahendus ideele, et Hume'i eeldused ei vasta tõele. Kant eitab Hume'i empirismi. Kanti arvates on meil *aprioorsed sünteetilised teadmised* – me võime loodusseadusi teada *a priori*, kogemusest sõltumatult, puhtalt mõistuse väel.

Ent Kant uskus, et Newtoni seadused kehtivad ja et me teame seda *a priori* – sellal kui XIX sajandi keskpaigast kuni XX sajandi esimese veerandini teaduses toimunud arengute mõjul lakkasid füüsikud uskumast, et Newtoni mehhanika on täiesti tõene teooria. Niisiis kaitses Kant sellist teadmist, mida kaasaja füüsikud eitavad.

Hume ei tõestanud, et tulevikku pole võimalik ette teada

Hume'il siiski ei õnnestunud seda tõestada, et tuleviku etteteadmise on võimatu (vt Eintalu 2001 & 2003b). Seda sel lihtsal põhjusel, et Hume'il ei õnnestunud tõestada oma arutluste eeldusi. Vaid teatud tingimustel on see nii, et tuleviku etteteadmiseks vajame me induktiivseid järeldusi. Ent Hume'il ei õnnestunud seda tõestada, et need tingimused on täidetud.

Hume üritas oma eelduseid põhjendada. Nii näiteks argumenteeris ta, et *fantaasiad* pole usaldusväärne teadmiste allikas tulevikunähtuste kohta. Seni on ju harva juhtunud, et fantaasiad oleksid tõeks saanud. – Ent

pangem tähele: siin kasutas Hume oma eelduste põhjendamiseks *induktiivseid* arutlusi. Ja kuidas sai ta seda teha, kui ta kohe samas asus kinnitama, et induktiivsed arutlused pole usaldusväärsed? – On ilmne, et Hume sattus oma tõestuskäikudega puntrasse. Ta eeldas, et induktiivsed arutlused on nii kõlbulikud kui ka mitte kõlbulikud!

Teisisõnu, Hume'i tõestused küünivad midagi tõestama vaid loogika vallas, ent tal ei õnnestunud näidata, et sellel loogikal on pistmist epistemoloogiliste probleemidega. Pole tõestatud, et tuleviku ennustamise probleem taandub induktiivsete järelduste põhjendamise probleemile. Seega ei suutnud Hume tõestada ka seda, et teadmine tulevikunähtustest on võimatu.

Ent samas pole vist kellelgi õnnestunud tõestada ka vastupidist – et selline teadmine on võimalik. Kuna sellist tõestust seni veel pole, siis teadmise ranges tähenduses me tulevikku veel ette ei tea.

Küsimusi mõtlemiseks

- Kas arheoloogil võiks vaja minna induktiivseid järeldusi?
- Kas induksiooniprobleem tõstatub ka siis, kui eeldada, et me juba teame mõnede teooriate õigsust?
- Kui palju peab selleks juba teadma, et põhjendada induktiivseid järeldusi?
- Sotsioloog eeldab, et füüsikaseadused kehtivad. Kas sellest piisab, et teada, et tema statistilised järeldused on arukad?
- Vaatleme nn “pöördinduktsiooni”: “Seni on alati olnud nii, järelkult järgmine kord enam ei ole nii.” Näidake, et kui induksiooni saab põhjendada, viidates selle varasemale edule – siis sama hästi saab pöördinduktsiooni põhjendada, viidates selle varasemale ebaedule.
- Olgu A ja B kaks omadust, näiteks “valge” ja “must”. Defineerime kaks uut omadust (“Goodmani predikaadid”) C ja D järgnevalt: 1) Miski on C siis, kui ta on A kuni hetkeni T ja B pärast hetke T; 2) Miski on D siis, kui ta on B kuni hetkeni T ja A pärast hetke T.
  - a) Tõestage, et A ja B avaldub C ja D kaudu täpselt sama veidralt, nagu C ja D avaldub A ja B kaudu.
  - b) “Seni on kõik C-d olnud D-d, järelkult kõik C-d on D-d.” Näidake, et see induktiivne arutus on A ja B keeles pöördinduktiivne arutus (“pöördinduktsiooni” definitsiooni vaata eelmisest ülesandest).

Kirjandust

- Blackburn (2002) *Oxfordi filosoofialeksikon*.
- Chalmers (1998) "Induktsiooniprobleem." *Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks*, lk 37–47.
- Cryan jt (2003) *Juhatus loogikasse*, lk 117–123.
- Eintalu (2001) *The Problem of Induction*.
- Eintalu (2003b) "Hume'i jultumus."
- Goodman (1983) "The New Riddle of Induction." *Fact, Fiction and Forecast*, pp 59–83.
- Hume (1996) *Enquiries*.
- Joad (1996) "Põhjuslikkuse probleem. Hume'i kriitika." *Sissejuhatas filosoofiasse*, lk 179–198.
- Kant (1982) *Prolegomena*.
- Meos (1994) "Hume." *Lisalugemist filosoofia ajaloost. II osa: Uusaja filosoofia*.
- Mounce (1999) *Hume's Naturalism*.
- Noonan (1999) *Hume on Knowledge*.
- Popkin & Stroll (1993) *Philosophy Made Simple*, pp 222–236.
- Quinton (2000) *Hume*.
- Russell (1959) "On Induction." *The Problems of Philosophy*, pp 60–69.
- Saarinen (1996) "Hume." *Läänemaise filosoofia ajalugu*, lk 181–193.
- Saarinen (2003) *Symposium*, lk 29–32.
- Stroud (1981) *Hume*.

KIRJANDUSVIITED

- Allik, J. (1996) "Hämmastav hüpotees teadvuse kohta." *Akadeemia* 9: 1853–1870.
- Aristoteles (1996) *Nikomachose eetika*. Tartu: Ilmamaa.
- Armstrong, D. M. (1980) *The Nature of Mind and Other Essays*. St. Lucia, Queensland: University of Queensland Press.
- Berkeley, G. (1997) "Kolm dialoogi Hylase ja Philonouse vahel. Skeptikute ja ateistide vastu." *Akadeemia* 8: 1765–1789 & 9: 1983–2003.
- Blackburn, S. (2002) *Oxfordi filosoofialeksikon*. Tln: Vagabund.
- Bradley, F. H. (1897) *Appearance and Reality*.
- Carnap, R. (1998) "Empirism, semantika ja ontoloogia." *Akadeemia* 6: 1193–1214.
- Chalmers, A. F. (1998) *Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks? Arutlus teaduse olemusest ja seisundist ning teaduslikest meetoditest*. Tartu: Ilmamaa.
- Chalmers, D. J. (1999) "Otse teadvuseprobleemi kallale." *Akadeemia* 7: 1408–1440.
- Churchland, P. M. (1984) *Matter and Consciousness. A Contemporary Introduction to the Philosophy of Mind*. Cambridge, USA & London, England: A Bradford Book.
- Cryan, D., Mayblin, B. & Shatil, S. (2003) *Juhatus loogikasse*. Tln: KOGE.
- Dennett, D. C. (1999) "Tagurpidi teadvuseprobleemi kallale." *Akadeemia* 7: 1441–1446.
- Descartes, R. (1996) "Meditatsioonid esimesest filosoofiast. Katkendid." *Akadeemia* 8: 1642–1665.
- Descartes, R. (1999) *Arutlus meetodist*. Raamatus J. Ljatker. *Descartes* (Tln: Olion), lk 117–175.
- Dretske, F. I. (1995) "Kas intellekt saab olla tehislik?" *Akadeemia* 6: 1272–1289.

- Diels, H. (1922) *Die Fragmente der Vorsokratiker, Griechisch und Deutsch*. Berlin: Weidmann.
- Eintalu, J. (1993) "Ainetu mõtleja või mõttetu ainleja." *Akadeemia* 1996–2004.
- Eintalu, J. (1996) "Platoonilised meditatsioonid." *Vikerkaar* 10: 61–74.
- Eintalu, J. (2001) *The Problem of Induction: The Presuppositions Revisited*. Tartu: Tartu University Press.
- Eintalu, J. (2003a) "Matrix: filosoofial juhtmed seinast välja!" *Vikerkaar* 9: 87–94.
- Eintalu, J. (2003b) "Hume'i jultumus." *Akadeemia* 4: 782–807.
- Fichte, J. G. (1988) *Inimese määratlus*. Tln: Eesti Raamat.
- Fodor, J. A. (1975) *The Language of Thought*. Cambridge, USA: Harvard University Press.
- Frege, G. (1999) "Tähendusest ja osutusest." Raamatus J. Kangilaski & M. Laasberg (Toim). *Tähendus, tõde, meetod. Tekste analüütilisest filosoofiast. I osa* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus), lk 22–43.
- Gettier, E. L. (1998) "Kas õigustatud tõene uskumus on teadmine?" *Akadeemia* 4: 754–757.
- Goodman, N. (1983) *Fact, Fiction and Forecast*. Cambridge, etc: Harvard University Press.
- Hume, D. (1996) *Enquiries Concerning Human Understanding and Concerning the Principles of Morals*. Oxford: Oxford University Press.
- Joad, C. E. M. (1996) *Sissejuhatus filosoofiasse*. Tartu: Ilmamaa.
- Johnstone, A. A. (1991) *Rationalized Epistemology: Taking Solipsism Seriously*. State University of New York Press.
- Kant, I. (1982) *Prolegomena igale tulevasele metafüüsikale, mis on võimeline esinema teadusena*. Tln: Eesti Raamat.
- Karmo, T. (1991) "Olen ma mõtlev loom või ainetu mõtleja?" *Akadeemia* 1: 3–16.
- Kolakowski, L. (2000) *Horror Metaphysicus*. Tln: Valgus.
- Kripke, S. A. (1989) *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Oxford: Basil Blackwell.

- Kripke, S. A. (1999) "Reegleist ja privaatkeelest." Raamatus J. Kangilaski & M. Laasberg (Toim). *Tähendus, tõde, meetod. Tekste analüütilisest filosoofiast. I osa* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus), lk 332-357.
- Kunzman, P., Burkard, F.-P. & Wiedmann, F. (2004) *A ja O. Taskuteatmik. Filosoofia*. Tln: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Künnapas, T. (1992) *Suured mõtlejad. Põhijooni filosoofia ajaloost*. Tln: Olion.
- Laasberg, M. (1997) "Daniel Dennetti Äraseletet teadvus." *Vikerkaar* 3: 70–79.
- Lewis, D. (1986) *Counterfactuals*. Oxford: Oxford University Press.
- Lucas, J. R. (1970) *The Freedom of the Will*. Oxford: Clarendon Press.
- Meos, I. (1994) *Lisalugemist filosoofia ajaloost*. Tln: Haridustöötajate Koolituskeskus.
- Meos, I. (1998) *Filosoofia põhiprobleemid : õpik gümnaasiumile*. Tln: Koolibri.
- Mitchell, H. B. (1999) *Roots of Wisdom*. Belmont, etc: Wadsworth Publishing Company.
- Mounce, H. O. (1999) *Hume's Naturalism*. London & New York: Routledge.
- Mölder, B. (2003) "E, sest C: Metafüüsilised vestlused põhjuslikkusest ja vaimust." *Akadeemia* 4: 758–781 & 6: 1233–1251.
- Nagel, T. (1996) "Mis tunne on olla nahkhiir?" *Akadeemia* 10: 2090–2107.
- Noonan, H. (1999) *Hume on Knowledge*. London & New York: Routledge.
- O'Connor, T. (Ed.) (1995) *Agents, Causes, and Events. Essays On Indeterminism and Free Will*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Parve, V. (1991) *Filosoofilisi teadvusekontseptsioone*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Popkin, R. H. & Stroll, A. (1993) *Philosophy Made Simple*. New York, etc: Doubleday.

- Putnam, H. (1999) "Brains in a Vat." In K. DeRose & T. A. Warfield (eds). *Skepticism. A Contemporary Reader* (New York & Oxford: Oxford UP), pp 27–42.
- Quinton, A. (2000) *Hume*. Varrak.
- Rescher, N. (1998) *Predicting the Future. An Introduction to the Theory of Forecasting*. Albany, USA: State University of New York Press.
- Rorty, R. (1999) "Teadvus, intentsionaalsus ja vaimufilosoofia." *Akadeemia* 7: 1447–1455.
- Russell, B. (1948) *Human Knowledge: its Scope and its Limits*. London: George Allen & Unwin.
- Russell, B. (1959) *The Problems of Philosophy*. London, etc: Oxford University Press.
- Russell, B. (1995) *Our Knowledge of the External World*. London & New York: Routledge.
- Ryle, G. (1949) *The Concept of Mind*. London: Hutchinson.
- Ryle, G. (1996) "Descartes'i müüt." *Akadeemia* 8: 1666–1680.
- Saarinen, E. (1996) *Läänemaise filosoofia ajalugu. Tipult tipule. Sokratesest Marxini*. Tln: Avita 1996.
- Saarinen, E. (2003) *Symposium. Filosoofiaõpik*. Tln: Avita.
- Salumaa, E. (1992–1997) *Filosoofia ajalugu*. Tln: EELK Konsistooriumi Kirjastus- ja Infoosakond.
- Schiffer, S. R. (1999) "Semantiline, psühholoogiline ja füüsikaline." Raamatus J. Kangila ski & M. Laasberg (Toim). *Tähendus, tõde, meetod. Tekste analüütilisest filosoofiast. I osa* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus), lk 358–381.
- Schopenhauer, A. (1859) *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Halle a d S: Druck und Verlag von Otto Hendel.
- Searle, J. (1985) *Minds, Brains and Science*. Cambridge, USA: Harvard University Press.
- Searle, J. R. (2001) "Vaimud, ajud ja programmid." *Akadeemia* 1: 66–91.
- Strawson, P. F. (1999a) "Isikud." *Akadeemia* 12: 2610–2637.
- Strawson, P. F. (1999b) "Isikud: Esimene isik – ja teised." *Akadeemia* 12: 2638–2646.

- Stroud, B. (1981) *Hume*. London, Boston & Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Vesey, G. & Foulkes, P. (1999) *Unwin Hyman Dictionary of Philosophy*. HarperCollins Publishers, 1999.
- Van Fraassen, B. C. (1980) *The Scientific Image*. Oxford: Clarendon Press.
- Von Wright, G. H. (2001) *Filosoofia, loogika ja normid*. Tln: Vagabund.
- Wittgenstein, L. (1996) *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tartu: Ilmamaa.
- Wittgenstein, L. (2000) *Tõsikindlusest*. Tartu: Ilmamaa.
- Wittgenstein, L. (2005) *Filosoofilised uurimised*. Tartu: Ilmamaa.
- Zagzebski, L. T. (1991) *The Dilemma of Freedom and Foreknowledge*. New York & Oxford: Oxford University Press.

Kirjandust edasilugemiseks

- Adjukiewicz, K. (1975) *Problems and theories of philosophy*. Cambridge, etc: Cambridge University press.
- Danto, A. C. (2000) *Ühendused maailmaga: Filosoofia põhimõisted*. Tln: Hortus Litterarum.
- Ewing, A. C. (1989) *The Fundamental Questions of Philosophy*. London.
- Hanfling, O. (Ed.) (1972) *Fundamental problems in philosophy*. Oxford: Blackwell.
- Lazerowitz, M. & Ambrose A. (1976) *Philosophical Theories*. Hague & Paris: Mouton.
- Miller, M. R. & Gill, J. H. (1991) *The Enduring Questions: Main Problems of Philosophy*. Fort Worth, etc: Holt, Rinehart & Winston.
- Stumpf, S. E. (1989) *Philosophy: History & Problems*. New York: McGraw-Hill.